

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH MINTAQAVIY MARKAZI**

UMUMIY PSIXOLOGIYA

O‘QUV MODULI BO‘YICHA

O‘QUV–USLUBIY MAJMUA

Modulning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi buyrug'i bilan tasdiqlangan **pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishi uchun mo'ljallangan** pedagogik qayta tayyorlash 4 oylik kursining Namunaviy o'quv reja va dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Ishchi o'quv dasturi Buxoro davlat universiteti Kengashining 2024 yil 27-dekabrdagi 5–sonli yig'lish qarori bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi: U.S. Jumaev - Buxdu “Psixologiya” kafedrası professori, psixologiya fanlari doktori (DSc).

Taqrizchilar: Sh.Sh. Rustamov - BuxDU “Psixologiya” kafedrası mudiri, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor.

J.Sh. Ostonov - BuxDPI “Pedagogika va psixologiya” kafedrası mudiri.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

**O'quv -uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Ilmiy
Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2024 yil 27-dekabrdagi 5–sonli bayonnoma)**

MUNDARIJA

- I ISHCHI DASTUR
- II MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN
INTREFAOL O‘QITISH METODLARI
- III NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI
- IV AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI
- V GLOSSARIY
- VI ADABIYOTLAR RO‘YXATI
- VII NAZORAT SAVOLLARI

ISHCHI DASTUR

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimidagi nopedagog kadrlarni pedagogik qayta tayyorlash, ularning pedagogik mahoratini Davlat talablari va jahon ta'lim standartlari darajasiga ko'tarish, yangilash, islohotlar davrining dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Ushbu namunaviy o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasi davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni, "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-4884-son Qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 26 fevraldagi "Professional ta'lim muassasalarining boshqaruv hamda pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 106-son qarori, ijrosini ta'minlash, belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda mamlakatimiz mehnat bozori, shaxs, davlat va jamiyatning o'zgaruvchan ehtiyojlarini hisobga olib, uzliksiz ta'lim tizimi xodimlariga bo'lgan ehtiyojlardan kelib chiqib, qayta tayyorlashning samarali usullarini joriy etish maqsadida ishlab chiqilgan.

Ta'lim tizimi pedagoglarining kasbiy mutaxassislikni egallagan bo'lishi, pedagog mutaxassislarga qo'yiladigan davlat talablarini bilishi, zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalari va ularning turlarini bilishi hamda amalda qo'llay olishi, talaba shaxsi va uning xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limda individuallik va differensial yondashuvga erishishi, ta'lim tizimida muammoli ta'lim, hamkorlik texnologiyasi va ta'limning innovatsion hamda interfaol metodlarini qo'llay olishi, axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalana olishiga o'rgatish dasturning asosiy maqsadini belgilab beradi.

Nopedagog kadrlarni pedagogik qayta tayyorlash mutaxassislarning bazaviy kasbiy ma'lumotini ta'limning tegishli turi bo'yicha Davlat ta'lim standarti (Davlat talablari) mazmunida belgilangan o'quv-tarbiya jarayonining sifat samaradorligini ta'minlaydigan darajada pedagogik faoliyatni yuritish uchun zarur va yetarli bo'lgan pedagogik tayyorgarlik talablariga muvofiqlashtirish maqsadida amalga oshiriladi.

Kursning maqsad va vazifalari:

Kursni o'qitishdan **maqsad** - tinglovchilarni respublikada ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar to'g'risidagi bilimlar bilan qurollantirish, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablari asosida ta'lim-tarbiya jarayonini oqilona tashkil yetish, pedagogik merosdan samarali foydalana olishga o'rgatish. Respublika ta'lim muassasalari uchun nopedagog kadrlarni bazaviy kasbiy ma'lumotini ta'limning tegishli turi bo'yicha Davlat ta'lim standarti (Davlat talablari) mazmunida belgilangan o'quv-tarbiya jarayonining sifat samaradorligini ta'minlaydigan darajada pedagogik faoliyatni yuritish uchun zarur va yetarli bo'lgan pedagogik tayyorgarlik talablariga muvofiqlashgan mutaxassislarni qayta tayyorlash.

Kursning vazifasi - tinglovchilarni ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar bilan tanishtiribgina qolmay, ularni o'quvchilar ongiga singdirish va amaliyotda foydalanish metodlari, texnologiyalari bilan tanishtirishdir. Ta'lim tizimi rivojlanishining holati, asosiy yo'nalishlari va qonuniyatlarini tahlil yetish, milliy va hududiy o'ziga xosliklardagi umumiy ko'rinishlarni ochib berish, milliy pedagogik madaniyatni boyitish shakl va metodlarini

aniqlashtirish hamda fanni nazariy va amaliy jihatdan ma'ruza, seminar mashg'ulotlari jarayonida chuqur yetkazish, olingan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llay olishga o'rgatishdan iborat. Shuningdek kursda jamiyat rivoji va ta'lim-tarbiya masalalari, ta'lim to'g'risidagi normativ-huquqiy va direktiv hujjatlar, ta'lim menejmenti, umumiy pedagogika va psixologiya fanlarining ilmiy nazariy asoslari, o'quv jarayonini tashkil etish va uning sifatini ta'minlash bo'yicha zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar, ma'naviy-ahloqiy va tarbiyaviy ishlarni olib borish tamoyillari, ta'limda ilg'or xorijiy tajribalar, kreativ pedagogika va pedagogik kompetentlik, o'zaro munosabatlarda etika me'yorlari va nutq madaniyati, talabalarning mustaqil ta'lim olishini tashkiliy va metodik tashkil etish mezonlari, ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi bo'yicha bilim va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti istiqbolini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o'rin egallashga intilish yo'lidagi keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish bilan kechmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilayotganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta'minlamoqda. Turli sohalarda yo'lga qo'yilayotgan xalqaro hamkorlik garchi o'z samarasini berayotgan bo'lsa-da, biroq, milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a'zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat'iyat ko'rsatishni talab etmoqda.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyoti zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab bermoqda. Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashuvning ko'zga tashlanayotganligidir. Globallashuv o'z-o'zidan tezkor harakatlanish, zarur axborotlarni zudlik bilan qo'lga kiritish, ularni qayta ishlash va amaliyotga samarali tatbiq qilishni taqozo etadi. Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga o'z sohasining bilimdoni bo'lgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlargina ega bo'ladilar. Shunday ekan, oliy ta'lim muassasalar (OTM)ida kadrlarni tayyorlash jarayonida davrning mazkur talabini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu bois, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish uchun mutaxassislarni "Umumiy psixologiya" bilimlari bilan qurollantirish ijtimoiy zarurat bo'lib hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, kadrlarni malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash murakkab jarayon bo'lib, qisqa vaqtligi hamda keng ko'lamdagi umumlashgan ma'lumot va sintetik aqliy faoliyat majmuasini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ajralib turadi.

Ushbu umumiy psixologiya o'quv moduli 76 soatga mo'ljallangan bo'lib, u o'z ichiga fanning muammolari, masalalari, uning ilmiy-uslubiy jabhalari, shaxs psixikasining o'ziga xos xususiyatlari, shaxsning bilish jarayonlari, ong va faoliyat, muloqot-axboroting ikkiyoqlama xislatga ega ekanligi, to'g'ri va teskari aloqaning samaradorligini oshirish yo'llari, shaxsning individual psixologik xususiyatlari (temperament, xarakter, qobiliyatlar), bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol), psixologiyada yosh bosqichlari va o'ziga xos jihatlarini qamrab oladi.

Ushbu o'quv modulida tinglovchining o'quv yuklamasi 76 soat bo'lib, shundan:

Jami auditoriya o'quv yuklamasi - 76 soat

Jumladan: Nazariy mashg'ulot - 30 soat

Amaliy mashg'ulot - 46 soat

Modul maqsadi: Umumiy psixologiya fani, uning predmeti va ob'ekti, psixika va ong, shaxs haqida tushuncha, shaxsining individual psixologik xususiyatlari va bilish jarayonlari hamda psixologiyada yosh bosqichlari haqida tushuncha berishdan iborat.

Kutilayotgan natijalar: Tinglovchilar ushbu modul yakunida quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi lozim:

O'quv moduli bo'yicha soatlar taqsimoti:

№	Modul biriligi bo‘yicha mavzular nomi	Tinglovchining o‘quv yuklamasi, soat			
		Auditoriya o‘quv yuklamasi			
		Jami	Jumladan		
			Nazariy	Amaliy	
1.	Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqod metodlari.	4	2	2	
2.	Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqod metodlari.	2		2	
3.	Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tadqiqot metodlari.	4	2	2	
4.	Psixika ongning taraqqiyoti.	2		2	
5.	Faoliyat va motivatsiya.	2		2	
6.	Faoliyat va motivatsiya.	2		2	
7.	Shaxs hissiy-emotsional sohasi.	4	2	2	
8.	Shaxs haqida tushuncha va shaxsning o‘z-o‘zini anglashi.	4	2	2	
7.	Shaxs haqida tushuncha va shaxsning o‘z-o‘zini anglashi.	2		2	
10.	Shaxsning bilish jarayonlari.	4	2	2	
11.	Xarakter va temperament.	4	2	2	
	Xarakter va temperament.	2		2	
12.	Yosh va pedagogik psixologiya fanining maqsad va vazifasi. Fanning tadqiqot metodlari.	4	2	2	
13.	Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi.	4	2	2	
14.	Ontogenezning ilk bosqichida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar.	2		2	
15.	Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	4	2	2	
16.	Kichik maktab yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	4	2	2	
17.	O‘smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	4	2	2	

18.	Ilk o'spirinlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	4	2	2	
19.	Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash.	4	2	2	
20.	Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat.	4	2	2	
21.	Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat.	2		2	
22.	O'qituvchi psixologiyasi.	4	2	2	
	Jami:	76	30	46	-

MODULNING MAZMUNI.

Nazariy ta'lim mazmuni.

1-mavzu. Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqot metodlari. Bu mavzuda psixologiya fanining nazariy-metodologik asoslari, faning ob'ekti, predmeti va uning tarmoqlarini qo'llanilish sohalari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi. Psixologiya fanining tadqiqot metodlari kuzatish, eksperiment-tajriba, test, so'xbat kabi metodlari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi.

2-mavzu. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tadqiqot metodlari. Hozirgi zamon psixologiyasi juda xam ko'p tarmokli fan bo'lib, uning tarmoklari rivojlanishning turli bosqichida ekanligi va xayotning turli soxalari bilan bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Klassifikatsiya qilishning eng muxim shartlaridan biri psixikaning faoliyat protsessida rivojlanishiga asoslanishdan iboratdir.

3-mavzu. Psixika ongning taraqqiyoti. Psixologiya fanining asosiy vazifasi psixik hodisalarni o'rganish va ilmiy asoslashdir. Psixik hodisalar ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi. Psixologiya shunday qonuniyatlarni ochishga, ularni tarkib topishi va rivojlanishini ochishga qaratilgandir. Ushbu qonuniyatlarni bilish ularni boshqarish, tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri olib borishga yordam beradi.

4-mavzu. Faoliyat va motivatsiya. Shaxsning ehtiyoj va motivatsion sohasi. Bu mavzuda shaxsning ehtiyojlari, mayil, qiziqish, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

5-mavzu. Shaxs hissiy-emotsional sohasi. Emotsiya va iroda psixologiyasi. Odamning irodaviy harakatlari uz oldiga qo'ygan maqsadlarini, turli-tuman yumushlarini shunchaki bajarishdangina iborat emas. Balki irodaviy harakat uziga xos xususiyatga egadir. Buning ma'nosi shuki, odam uz oldida turgan va uning uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga uzi uchun unchalik ahamiyatli bulmagan boshka xatti-harakat motivlarini buysundiradi.

6-mavzu. Shaxs haqida tushuncha va shaxsning o'z-o'zini anglashi. Shaxs psixologiyasi. Shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanish omillari. Shaxs haqida tushuncha, individning shaxsga aylanishi, individ-shaxs-individuallik haqida, shuningdek, shaxsning ehtiyojlari, mayli, qiziqishi, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

7-mavzu. Shaxsning bilish jarayonlari. Insonning bilish psixik jarayonlari. Diqqat va uning turlari. Sezgi va idrok, xotira va xayol. Bu mavzuda shaxsda bilish jarayonlar uning turlari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi. Diqqat, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va nutq bo'yicha ma'lumotlar bayon etiladi.

8-mavzu. Xarakter va temperament. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari, temperament. Bu mavzuda shaxsning individual psixologik xususiyatlari temperament, xarakter, qobiliyat haqida tushunchalar beriladi.

9-mavzu. Yosh va pedagogik psixologiya fanining maqsad va vazifasi. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fanning asosiy mazmuni va tadqiqot metodlari. Pedagogik qobiliyatlar. Nazariya va amaliyot. Bu mavzu bo'yicha tinglovchilarga pedagogik faoliyatning qobiliyatlar bilan o'zaro bog'liqligi, shuningdek shaxs faoliyatida qobiliyatlar bilan bog'liq hayotiy vaziyatlar texnologiyasi tushuntiriladi.

10-mavzu. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi. Psixik rivojlanish va psixik taraqqiyot. Yosh davrlarining umumiy xarakteristikasi. Yosh davrlarini tabaqalash muammosining o'rganilishi. Bu mavzuda o'smirlik yosh davri va ular bilan ishlash, hamda o'smirlar bilan ishlashda psixologik-pedagogik tashxis metodikalarning o'rni va ta'lim-tarbiya jarayonlarida qo'llash afzalliklari haqida ma'lumot beriladi.

11-mavzu. Ontogenezning ilk bosqichida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Har bir ontogenez davrining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy o'zini ta'sir o'tkazish insonda o'z vaqtida o'zi anglashni vujudga keltiradi. Bolada o'zini o'zi anglash tuyg'usi qancha erta uyg'onsa, shaxsiy nuqtai nazar, o'z huquqini o'zi his etish, o'zining aqliy va jismoniy imkoniyatlarini baholash shunchalik tez paydo bo'ladi. Xuddi shu asnoda injiqlik, o'jarlik va qaysarlik kabi illatlar tarkib topishiga ruhiy to'siq vujudga keladi. Shaxslararo munosabatlardagi qarama-qarshilik, ziddiyat, inqiroz rivojlanish qonunlariga loqayd qarashning oqibatidir. Inson psixikasidagi umidsizlik, ijtimoiy adolat uchun kurashish ruhining o'zgarishi - nazariya bilan turmush nomutanosibligining mahsuli ekani.

12-mavzu. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha yosh davrida ta'limni va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish psixologiyasi. Ta'lim psixologiyasi shaxsning bilimlarni egallash, mustahkamlash uslublaridan iborat faoliyat jarayonini qamrab oluvchi qator savollarning tuzilishini o'rganadi, shuningdek, ularning natijasida odamning individual tajriba, bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanadi.

13-mavzu. Kichik maktab yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishta yordam beradigan o'yinchoqlar berish lozim, rangli kiyimlar berish, rangli halqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar. Tafakkur bolaning kichik maktab yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, kichik maktab yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidai esa, kichik maktab yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

14-mavzu. O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Bu yoshda usmir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir, fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, xujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. L.S.Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi

krizis» deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bulgan alohida xususiyatlari izohlab beriladi.

15-mavzu. Ilk o'spirinlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. O'spirin psixologiyasi. O'spirinlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davri *«kamolot bo'sag'asi»* deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologaya fani uspirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi. O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarining rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi.

16-mavzu. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash. Butun dunyoda oila instituti inqirozining salbiy ko'rinishlari, nikohlarning barqaror emasligi, oilaviy ajrimlar sonining ortishi, nikohsiz bolalar tug'ilishining ko'payishi, farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik hamda keksalarga nisbatan bepisand munosabatda bo'lish avj olmoqda. Nikoh va oilaviy munosabatlarni ochib beruvchi ijtimoiy, shuningdek, nikoh va oilaviy munosabatlarning ijtimoiy tabiati, oilaning maqsadi, oilaviy qadriyatlar va er-xotin hamda ota-onalarning ijtimoiy rollari to'g'risidagi ma'lumotlarni qamrab olishi. Axloqiy fazilatlarni tarbiyalash: boshqa jins vakillariga nisbatan hurmat; onaga, otaga, keksalarga va o'smirlarga hurmat; bolalarni tarbiyalash zarurati; mas'uliyat, sadoqat, halollik, dadillik, mehribonlik, turmush o'rtog'i, oilasi, bolalari uchun majburiyat hissi; samimiy tuyg'ular madaniyati.

17-mavzu. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat dolzarb masala sifatida va aqliy taraqqiyotda uning ahamiyatini tushuntirish. Tarbiya metodlari va formalarini shakllantirishda psixologik xizmatning o'rni. Bu mavzuda psixologik treninglar yordamida amaliy mashg'ulot o'tkaziladi dars yakunida har bir kichik guruh bo'yicha trening.

18-mavzu. O'qituvchi psixologiyasi. Bo'lg'usi o'qituvchi shaxsi sifatleri. O'qituvchining o'ziga xosligi faqatgina uning har tomonlama pedagogik faoliyatidagi fazilatlari bilan bog'liqdir. O'qituvchi faoliyati o'zaro komponentlardan iborat. Pedagogik faoliyatning 3 komponenti farqlanadi: konstruktiv, kommunikativ va tashkilotchilik. Ayni vaqtda pedagogik faoliyatning ushbu komponenti maktab oldida turgan asosiy vazifasi o'sib kelayotgan avlodning faol fuqarolik holatida tarbiyalash o'qituvchi shaxsiga ma'lum bir talablarni qo'yadi.

Amaliy ta'lim mazmuni.

1-mavzu. Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqod metodlari. Bu mavzuda psixologiya fanining nazariy-metodologik asoslari, faning ob'ekti, predmeti va uning tarmoqlarini qo'llanilish sohalari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi. Psixologiya fanining tadqiqot metodlari kuzatish, eksperiment-tajriba, test, suhbat kabi metodlari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi.

2-mavzu. Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqod metodlari. Bu mavzuda psixologiya fanining nazariy-metodologik asoslari, faning ob'ekti, predmeti va uning tarmoqlarini qo'llanilish sohalari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi. Psixologiya fanining tadqiqot metodlari kuzatish, eksperiment-tajriba, test, suhbat kabi metodlari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi.

3-mavzu. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va tadqiqot metodlari. Hozirgi zamon psixologiyasi juda ham ko'p tarmoqli fan bo'lib, uning tarmoqlari rivojlanishning turli bosqichida ekanligi va xayotning turli sohalari bilan bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Klassifikatsiya qilishning eng muxim shartlaridan biri psixikaning faoliyat protsessida rivojlanishiga asoslanishdan iboratdir.

4-mavzu. Psixika ongning taraqqiyoti. Ong psixikaning eng yuksak darajasi bo'lib u faqat insongagina xosdir. Ong ijtimoiy tarixiy sharoitda odam mehnat faoliyatining tarkib topishida til yordamida boshqa kishilar bilan doimiy munosabatda bo'lish haqida. Bu ma'noda ong mutafakkirlar ta'kidlab o'tganlaridek ijtimoiy mahsulotdir. Ongning yuzaga kelishining asosiy sharti, vositasi tildir. Psixikaning eng quyi darajasi ongsizlikdir.

5-mavzu. Faoliyat va motivatsiya. Shaxsning ehtiyoj va motivatsion sohasi. Bu mavzuda shaxsning ehtiyojlari, mayil, qiziqish, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

6-mavzu. Faoliyat va motivatsiya. Shaxsning ehtiyoj va motivatsion sohasi. Bu mavzuda shaxsning ehtiyojlari, mayil, qiziqish, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

7-mavzu. Shaxs hissiy-emotsional sohasi. Emotsiya va iroda psixologiyasi. Odamning irodaviy harakatlari uz oldiga qo'ygan maqsadlarini, turli-tuman yumushlarini shunchaki bajarishdangina iborat emas. Balki irodaviy harakat uziga xos xususiyatga egadir. Buning ma'nosi shuki, odam uz oldida turgan va uning uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga uzi uchun unchalik ahamiyatli bulmagan boshka xatti-harakat motivlarini buysundiradi.

8-mavzu. Shaxs haqida tushuncha va shaxsning o'z-o'zini anglashi. Shaxs psixologiyasi. Shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanish omillari. Shaxs haqida tushuncha, individning shaxsga aylanishi, individ-shaxs-individuallik haqida, shuningdek, shaxsning ehtiyojlari, mayli, qiziqishi, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

9-mavzu. Shaxs haqida tushuncha va shaxsning o'z-o'zini anglashi. Shaxs psixologiyasi. Shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanish omillari. Shaxs haqida tushuncha, individning shaxsga aylanishi, individ-shaxs-individuallik haqida, shuningdek, shaxsning ehtiyojlari, mayli, qiziqishi, xavas, orzu jarayonlarini namoyon bo'lishida uning xulq-atvoridagi holati va uni boshqarish vaziyatlari bo'yicha ma'lumotlar beriladi.

10-mavzu. Shaxsning bilish jarayonlari. Insonning bilish psixik jarayonlari. Diqqat va uning turlari. Sezgi va idrok, xotira va xayol. Bu mavzuda shaxsda bilish jarayonlar uning turlari bo'yicha nazariy bilimlar beriladi. Diqqat, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va nutq bo'yicha ma'lumotlar bayon etiladi.

11-mavzu. Xarakter va temperament. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari, temperament. Bu mavzuda shaxsning individual psixologik xususiyatlari temperament, xarakter, qobiliyat haqida tushunchalar beriladi.

12-mavzu. Xarakter va temperament. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari, temperament. Bu mavzuda shaxsning individual psixologik xususiyatlari temperament, xarakter, qobiliyat haqida tushunchalar beriladi.

13-mavzu. Yosh va pedagogik psixologiya fanining maqsad va vazifasi. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fanning asosiy mazmuni va tadqiqot metodlari. Pedagogik qobiliyatlar. Nazariya va amaliyot. Bu mavzu bo'yicha tinglovchilarga pedagogik faoliyatning qobiliyatlar bilan o'zaro bog'liqligi, shuningdek shaxs faoliyatida qobiliyatlar bilan bog'liq hayotiy vaziyatlar texnologiyasi tushuntiriladi.

14-mavzu. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi. Psixik rivojlanish va psixik taraqqiyot. Yosh davrlarining umumiy xarakteristikasi. Yosh davrlarini tabaqalash muammosining o'rganilishi. Bu mavzuda o'smirlik yosh davri va ular bilan ishlash, hamda o'smirlar bilan ishlashda psixologik-pedagogik tashxis metodikalarning o'rni va ta'lim-tarbiya jarayonlarida qo'llash afzalliklari haqida ma'lumot beriladi.

15-mavzu. Ontogenezning ilk bosqichida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Har bir ontogenez davrining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy o'zini ta'sir o'tkazish insonda o'z vaqtida o'zi anglashni vujudga keltiradi. Bolada o'zini o'zi anglash tuyg'usi qancha erta uyg'onsa, shaxsiy nuqtai nazar, o'z huquqini o'zi his etish, o'zining aqliy va jismoniy imkoniyatlarini baholash shunchalik tez paydo bo'ladi. Xuddi shu asnoda injiqlik, o'jarlik va qaysarlik kabi illatlar tarkib topishiga ruhiy to'siq vujudga keladi. Shaxslararo munosabatlardagi qarama-qarshilik, ziddiyat, inqiroz rivojlanish qonunlariga loqayd qarashning oqibati ekani.

16-mavzu. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha yosh davrida ta'limni va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish psixologiyasi. Ta'lim psixologiyasi shaxsning bilimlarni egallash, mustahkamlash uslublaridan iborat faoliyat jarayonini qamrab oluvchi qator savollarning tuzilishini o'rganadi, shuningdek, ularning natijasida odamning individual tajriba, bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanadi.

17-mavzu. Kichik maktab yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishta yordam beradigan o'yinchoqlar berish lozim, rangli kiyimlar berish, rangli xadqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar. Tafakkur bolaning kichik maktab yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, kichik maktab yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, kichik maktab yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

18-mavzu. O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir, fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, hujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. L.S.Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi krizis» deb nomlagan. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bulgan alohida xususiyatlari izohlab beriladi.

19-mavzu. Ilk o'spirinlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. O'spirin psixologiyasi. O'spirinlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davri *«kamolot bo'sag'asi»* deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani uspirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi. O'spirinlik yoshi o'qish, mehnat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarining rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi.

20-mavzu. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash. Butun dunyoda oila instituti inqirozining salbiy ko'rinishlari, nikohlarning barqaror emasligi, oilaviy ajrimlar sonining ortishi, nikohsiz bolalar tug'ilishining ko'payishi, farzand tarbiyasiga e'tiborsizlik hamda keksalarga nisbatan bepisand munosabatda bo'lish avj olmoqda. Bunday vaziyatda bu kabi noxush holatlarning oldini olish

borasida zaruriy chora tadbirlarni ko‘rish muhimdir. Nikoh va oilaviy munosabatlarni ochib beruvchi ijtimoiy, shuningdek, nikoh va oilaviy munosabatlarning ijtimoiy tabiati, oilaning maqsadi, oilaviy qadriyatlar va er-xotin hamda ota-onalarning ijtimoiy rollari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni qamrab olishi. Axloqiy fazilatlarni tarbiyalash: boshqa jins vakillariga nisbatan hurmat; onaga, otaga, keksalarga va o‘smirlarga hurmat; bolalarni tarbiyalash zarurati; mas’uliyat, sadoqat, halollik, dadillik, mehribonlik, turmush o‘rtog‘i, oilasi, bolalari uchun majburiyat hissi; samimiy tuyg‘ular madaniyati.

21-mavzu. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat dolzarb masala sifatida va aqliy taraqqiyotda uning ahamiyatini tushuntirish. Tarbiya metodlari va formalarini shakllantirishda psixologik xizmatning o‘rni. Bu mavzuda psixologik treninglar yordamida amaliy mashg‘ulot o‘tkaziladi dars yakunida har bir kichik guruh bo‘yicha trening.

22-mavzu. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat dolzarb masala sifatida va aqliy taraqqiyotda uning ahamiyatini tushuntirish. Tarbiya metodlari va formalarini shakllantirishda psixologik xizmatning o‘rni. Bu mavzuda psixologik treninglar yordamida amaliy mashg‘ulot o‘tkaziladi dars yakunida har bir kichik guruh bo‘yicha trening.

23-mavzu. O‘qituvchi psixologiyasi. Bo‘lg‘usi o‘qituvchi shaxsi sifatлари. O‘qituvchining o‘ziga xosligi faqatgina uning har tomonlama pedagogik faoliyatidagi fazilatlari bilan bog‘liqdir. O‘qituvchi faoliyati o‘zaro komponentlardan iborat. Pedagogik faoliyatning 3 komponenti farqlanadi: konstruktiv, kommunikativ va tashkilotchilik. Ayni vaqtda pedagogik faoliyatning ushbu komponenti maktab oldida turgan asosiy vazifasi o‘zib kelayotgan avlodning faol fuqarolik holatida tarbiyalash o‘qituvchi shaxsiga ma’lum bir talablarni qo‘yadi.

NAZORAT SAVOLLARI.

1. Psixologiyaga fan sifatida xarakteristika bering.
2. Inson psixikasi tushunchasiga ilmiy jihatdan yoritib bering.
3. Psixikaning asosiy funksiyalarini taxlil qilib bering.
4. Sizning fikringizga ko‘ra, insonning psixik holatlar dunyosi qanday?
5. Psixologiyaning boshqa fanlar bilan bog‘liqligini tavsiflab bering.
6. Qisqacha psixologiyaning asosiy yo‘nalishlariga ta’rif bering.
7. Psixologiyada qo‘llanadigan metodlarning asosiy guruhlarini ta’riflab bering.
8. Psixologiya fanida shaxs tushunchasi qanday yoritiladi.
9. “Inson”, “indivud”, “shaxs”, “indivudallik”, “sub’ekt”, “sub’ektilik” toifalarini solishtirib bering.
10. Shaxsni rivojlanish va shakllanish omillarini taxlil qilib bering.
11. Shaxsning umumiy bilish jarayoniga tavsif bering.
12. Insonning sezgisiga psixikaning bilish jarayoni sifatida ta’rif bering.
13. Idrokni psixikaning bilish jarayoni sifatida ta’riflab bering.
14. Insonning diqqati nima: uning turi, xususiyati, fiziologik mexanizmi?
15. Mutaxassis (huquqshunos, pedagog, muxandis va b.qa)larning kasbiy diqqatining o‘ziga xos xususiyatlari qanday?
16. Shaxsning xotirasiga umumiy xarakteristika bering.
17. Nutqqa tavsif bering va uning mutaxassisning kasbiy faoliyatida tutgan o‘rni qanday?
18. Tafakkurga bilish jarayoni sifatida ta’rif bering.
19. Tasavvur nima va u mutaxassisning faoliyatida qanday o‘rin tutadi?

20. Shaxsning bilish, emotsional va irodaviy jarayonlarning o‘zaro bog‘liqlik jihatlarini ko‘rsatib bering.
21. Insonning his-tuyg‘ulariga tavsif bering.
22. Iroda nima va u kasbiy faoliyatda qanday o‘rin egallaydi?
23. Temperamentga shaxsning psixik xususiyati sifatida yoritib bering?
24. Insonning asosiy temperament turlariga tavsif bering.
25. Xarakterni shaxsning psixik xususiyati sifatida yoritib bering.
26. Inson xarakterining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini gapirib bering.
27. Qobiliyatga shaxsning psixik xususiyati sifatida ta’rif bering.
28. Qobiliyatlar klassifikatsiyasi.
29. Ong atamasga ta’rif bering.
30. Ehtiyoj nima?
31. Dunyoqarash degenda nimani tushunasiz?
32. Adaptatsiya- qaysi psixik jarayonda uchraydi?
33. Illyuziya atamasi nimani bildiradi va qaysi bilish jarayonini xususiyatlariga kiradi?
34. Gallyusinatsiya illyuziyadan niasi bilan farq qiladi?
35. Irrodatsiya effekti nima?
36. Amneziya atamasi qachon qo‘llanadi?
37. Fantaziya qaysi psixik jarayon uchun xos xususiyat?
38. Agglyutinatsiya atamasi nimani bildiradi va qaysi bilish jarayonini xususiyatlariga kiradi?
39. Aksentirovka atamasini nimani bildiradi?
40. Abstraksiya qanday psixik jarayon?
41. Nutq bilan til o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni ko‘rsatib bering.
42. Kayfiyat qanday psixik holat?
43. Emotsional holatning asosiy turlarini aytib bering.
44. Affekt nima?
45. Faoliyat va uning asosiy turlariga ta’rif bering.
46. Odat atamasiga ta’rif bering va uning malaka bilan o‘xshashlik hamda farqli jihatlarini ko‘rsatib bering.
47. Temperament bilan xarakterning o‘xshash va farq qiluvchi jihatlarini yoritib bering.
48. Xulosa tushunchasi qaysi psixologik jarayonda uchraydi?
49. Shaxsning individual psixologik xususiyatlariga nima kiradi?
50. O‘smirlik yosh davrining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari
51. Ilk o‘spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari
52. Psixologiyada tadqiqot metodlar.

O‘QITISH VOSITALARI.

1. O‘quv xonasi
2. Doska
3. Flipchart qog‘ozi
4. Markerlar
5. Qog‘oz A4 formatli-30 dona
6. Tarqatma materiallar
7. Multimediya to‘plami (kompyuter, videoproektor, ekran)

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari:

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -T.: "O'zbekiston", 2011.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston". 2017. – 488 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz – T.: "O'zbekiston". 2017. – 592 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar.

4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
6. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-4732-sonli Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 4947-sonli Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi 5789-sonli Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2018 yil 21 sentabrdagi PF-5544-sonli Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 maydagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5729-son Farmoni.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2752-sonli qarori.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 20 apreldagi PQ-2909-sonli qarori.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 27 iyuldagi PQ-3151-sonli qarori.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017 yil 15 sentabrdagi PQ-3276-sonli qarori.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli qarori.
17. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 26 sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 278-sonli Qarori.

Sh. Maxsus adabiyotlar

18. Hasanboev J. va boshq. Pedagogika nazariyasi (Didaktika): Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2011. - 420 b.
19. Inoyatov U.I. va boshq. Pedagogika: nopedagogik oliy ta’lim muassasalari uchun mo‘ljallangan darslik.-Toshkent: TDPU – 2013. – 256 b.
20. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob / Metodik qo‘llanma. U.I.Inoyatov, N.A.Muslimov, M.Usmonboeva, D.Inog‘omova. – Toshkent: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2012. – 193 bet.
21. Djuraev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. – Toshkent: Voris –Nashriyot, 2006 – 263 b.
22. Mahkamov U.I., Mamatqulova Z.M. Malaka oshirish jarayonlarida o‘qituvchilarning pedagogik tafakkurini rivojlantirish.Monografiya.-T.: “Fan va texnologiya”, 2017. - 180 b.
23. Mirsolieva M. Ibragimova G. Ta’lim texnologiyalari va pedagogik mahorat. Metodik tavsiyanoma. T.: - 2015. – 105 b.
24. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.
25. Muslimov N.A va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativ asoslari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.
26. Muslimov N.A va boshqalar. Web texnologiya asosida elektron axborot ta’lim resurslarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.
27. Muslimov N.A. va boshqalar. Pedagogika nazariyasi. O‘quv-uslubiy majmua.T.: “Fan va texnologiyalar” - 2011. 356 b.

28. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.– T.: “Nihol” nashriyoti, 2013.–279b.
29. Natalie Denmeade. Gamification with Moodle. Packt Publishing - ebooks Account 2015. - 134 pp.
30. Paul Kim. Massive Open Online Courses: The MOOC Revolution. Routledge; 1 edition 2014. - 176 pp.
31. William Rice. Moodle E-Learning Course Development - Third Edition. Packt Publishing - ebooks Account; 3 edition 2015. - 350 pp.
32. English for academics. Cambridge University Press and British Council Russia, 2014. Vook 1,2.
33. G'oziev E. Psixologiya metodologiyasi. - T.: Universitet, 2002 y. 198 b.
34. G'oziev E. Umumiy psixologiya. 1, 2-kitob. - T.: Universitet, 2002 y. 212 b
35. G'oziev E., Mamedov K. Kasb psixologiyasi. - T., 2003. 183 b.
36. Davletshin M.G., To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya. - T.: TDPU, 2002. 218 b.
37. 1001 savolga psixologning 1001 javobi. / Metodik qo'llanma. G'.Shoumarov va boshqalar. – Toshkent: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2014. – 280 b.
38. Tolipov U.K., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005. – 205 b.
39. Tolipova J.O. Pedagogik kvalimetriya. O'quv qo'llanma. – T.: TDPU, 2015.
40. Sarsenboeva R. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. O'quv-uslubiy majmua.T.: “TMI” - 2018. 474 b.
41. Zaysev V.S. Современные педагогические технологии: учебное пособие. – V 2-x knigax. – Kniga 1. – Chelyabinsk, ChGPU, 2012 – 411 s.
42. Zaysev V.S. Современные педагогические технологии: учебное пособие. – V 2-x knigax. – Kniga 2. – Chelyabinsk, ChGPU, 2012 – 496 s.
43. Yakovleva N.F. Ya47 Proektnaya deyatel'nost' v obrazovatel'nom uchrejdenii [Elektronnyy resurs] ucheb. posobie. – 2-ye izd., ster. – M.: FLINTA, 2014. - 144s.
44. Кох М. Н. Основы педагогики и андрагогики: учеб. пособие / М. Н. Кох, Т. Н. Пешкова. – Краснодар: КубГАУ, 2015. – 90 с.
45. Kornienko Ye.R. Pedagogika: учебное пособие для иностранных студентов/Ye.R. Kornienko. – Arxangelsk: Izd-vo Severnogo gosudarstvennogo meditsinskogo universiteta, 2015. – 147 s.

IV. Internet saytlar

www.edu.uz. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining portali.
www.bimm.uz. Bosh ilmiy-metodik markazining elektron portali.
www.ziyonet.uz
www.pedagog.uz
www.tdpu.uz

MA'RUZALAR MATNI

Mavzu: Umumiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va tadqiqod metodlari.

Reja:

1. Psixologiya fanining nazariy-metodologik asoslari
2. Psixologiya fanining maqsadi va vazifalari
3. Psixologiya tarmog'ining yo'nalishlari.

Tayanch iboralar: psixologiya, psixika, psixik jarayonlar, psixik xolatlar, psixik funksiyalar, psixik xodisalar, ong, filogenez, ontogenez, psixologiya tarmoqlari, pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, huquq psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, harbiy psixologiya, differensial psixologiya va boshqalar.

1. Psixologiya fanining nazariy-metodologik asoslari.

Inson mavjud ekan, u o'z hayotiy tajribaciga asoslanib u yoki bu holda idrok etish, olamni anglash, narsa va hodisalarni ajratish kabi xususiyatlarga ega ekanligi haqida o'ziga o'zi hisob beradi. Biz kunda qushlarning sho'x navosini, musiqa asboblarning xonishini, inson nutqini, uchib o'tayotgan samolyot shovqinini eshitamiz, atrofimizni o'rab turgan narsa, daraxt, hayvonlar, mashinalarni ko'ramiz. Ularning rangi va hajmini ajrata olamiz. Mazkur jarayonlar insondagi aks ettirish xususiyati bilan chambarchas bog'liq.

Psixologiya fanining predmetini tahlil qilishda asosiy e'tiborini quyidagilarga qaratish lozim. Jumladan, psixologiya va pedagogika fanlari ham shaxs xususida fikr yuritadi, lekin pedagogika shaxsni ta'lim-tarbiya jarayonida kamol topishini tadqiq qilsa, psixologiya shaxsda kechadigan ruhiy jarayonlarni o'rganadi. Shundan xulosa qilishimiz mumkinki psixologiya fanining predmetini – shaxsning psixikasini va psixologik xususiyatlari tashkil qiladi.

Psixologiya so'zining lug'aviy ma'nosi grekcha psyuhe – jon, ruh, logos – fan, ta'limot degan ma'noni anglatadi.

Psixologiya fan sifatida psixik faktlar ularning qonuniyatlari va mexanizmlari haqidagi fandır. Psixologiya asosan psixikani keng doirada tadqiq qiladi.

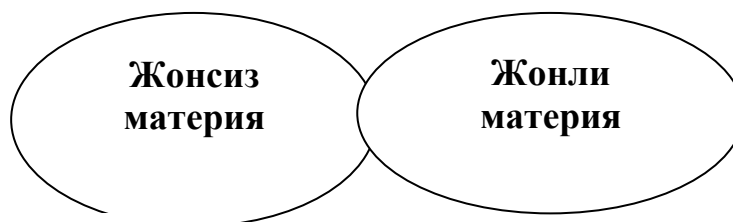
Psixik faktlarga quyidagilar kiradi:

- **bilish faoliyatlari** diqqat, nutq, faoliyat;
- **bilish jarayonlari:** sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur;
- **shaxsning, hissiy, irodaviy sohasi:** - hissiyot, iroda;
- **shaxsning individual psixologik xususiyatlari:** temperament, xarakter, qobiliyat.

Professor V.M.Karimova fikricha psixika – inson ruhiyatining shunday holatiki u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi.

Professor M.G.Davletshin fikricha psixika deganda, oliy darajadagi materiyaning (miyaning) xususiyati tushunilib, u ob'ektiv borliqni aks ettirilishida namoyon bo'ladi, sub'ekt faoliyatni ma'lum maqsad asosida yo'naltiradi hamda xulq-atvor negizida shakllanadi.

Psixika bu aks ettirishdir. Jonli va jonsiz tabiatda aks ettirishning o'ziga xos usullari mavjud. Aks ettirishni «Venna diagrammasi» interfaol usuli yordamida quyidagicha ifodalash mumkin.

Jonsiz materiya uchun aks ettirishning mexanik, kimyoviy va fizik turlari xosdir. Masalan, ko'zguning aks ettirishi, suvdagi ta'sir va boshqalar jonli materiya uchun aks ettirishning fiziologik, psixik aks ettirish turlari xos bo'lib ong va o'z-o'zini anglash uning eng yuqori bosqichidir. Psixik aks ettirish quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) ob'ektiv borliqni to'g'ri aks ettirish imkoniyatini beradi;
- 2) shaxsning faoliyati davomida mukammallikka erishib boradi;
- 3) doimo rivojlanib va shakllanib boradi.
- 4) Shaxsning individualligi orqali namoyon bo'ladi.

Insonda jismoniy tanadan tashqari unda farqlanuvchi yana nimadir borligi haqidagi tasavvurlar qadimdanoq mavjud bo'lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko'rish hodisasi ayrim (olimlarning) odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o'lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik xarakterda edi. Ular fikrlash orqali emas, ko'r-ko'rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko'pincha nafas bilan bog'lanardi, ruh esa uchar mahluq sifatida tasavvur etadilar.

Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi deb tushuntirilgan. Jonning o'zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tavvurlar «animizm» deb ataladi. Animizm so'zi –anima «jon» degan ma'noni anglatadi. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan iborat ekanligi Geraklit tomonidan yoki Demoqrit tomonidan olovsimon atomdan iborat ekanligi ta'kidlangan.

Platonning «ideyalar tug'ma bo'ladi» degan g'oyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shdi. Platon ta'limotiga ko'ra «ideyalar» abadiy va o'zgarmas mohiyatdir, ularning tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi. Platon psixologiyada «dualizm» oqimining asoschisi hisoblanadi. Dualizm so'zi ikki yoqlamalik yoki ikki mustaqil fikr degan ma'noni anglatadi. Dualizm ta'limoti moddiy va ruhiy olam tana va psixikaning bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi. Platonning dualizmning shogirdlaridan Arastu (Aristotelh eramizdan oldingi IV asr 384-322 yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Aristotelhning «jon haqida» asari o'sha

davridayoq psixologiya maxsus fan sifatida maydonga kela boshlaganidan dalolat beradi.

Ana shu tufayli psixologiya jon haqidagi fan sifatida maydonga kelgan. Hozirgi kunda psixologiya fani o'z mazmunini batomom o'zgartirgan. Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jonli tananing ajralmasligini isbotlab berdi. O'nga ko'ra jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatimizning oziqlanishi, his etishi va harakatga kelishi, aql-idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda namoyon bo'ladi. Birinchi qobiliyatlar o'simlik uchun, ikkinchisi va uchinchisi hayvonlarga, to'rtinchisi esa insonlar uchun xosdir. O'simliklar, hayvonlar ruhi va aql idrok odam ruhi ta'limoti bilan Arastu oliy qobiliyatlar va ularning negizida paydo bo'lishni bildiradigan rivojlanish tamoyilini joriy etdi. Arastu organizmning tabiatdan olgan qobiliyatlarni faqat o'zining xususiy faolligi orqali ruyobga chiqarishga asoslangan holda xarakterning faoliyatda shakllanishi to'g'risidagi nazariyani ilgari surdi.

Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarni rivojlanishida tayanch nuqta bo'lib hisoblanadi. Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha o'rinishlariga emas, faqat hozir biz psixika deb atalgan darajaga nisbatan qo'llanib boshlandi. Psixika kategoriyasining zahirida ong haqidagi tushuncha maydonga keldi.

Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tuqildi. Masalan, rumlik shifokor Galen (eramizdan aldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarni yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari «ong» tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan fransiya olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtiyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligi tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa refleks (lotincha reflexus aks ettirish) organizmning tashqi ta'siriga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqil qilinib, asab-mushak faoliyatini, ob'ektiv tarzda bilish vositasiga aylanadi. Sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib mexanik harakatni yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning holi qonuniyatlari ekanligini ta'kidladi. Uning negizida – epiorenomalizm (yunoncha eri - o'ta, rhainominon – g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ruy beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik ya'ni yaqqolnarsa deb, tushuntirdi. U detirminizm (lotincha demmerminara - belgilayman) tamoyilining ya'ni tabiat, jamiyat hodisalarining shu jumladan psixik hodisalarning ob'ektiv sabablari bilan belgilanigi haqidagi ta'limot targ'ibotchisi edi.

XVII asrdagi yirik nemis mutafakkiri Leybnis (1646-1716) ning ta'limotiga matematika jumladan, integral va differensial hisoblar kashf etilishi ta'sir etgan edi. Psixika hayot manzarasi arifmetik yig'indi tariqasida emas balki, integral tarzda namoyon bo'ladi. Leybnis tasavvurlarning uzluksiz chegaralanishi g'oyasiga tayangan holda persepsiya (bevosita ongsiz idrok) ni appersepsiyalar diqqat va xotirani o'z ichiga olgan anglangan idroklardan farqlangan edi. Leybnis psixologiyaga psixikaning faolligi tabiati va uzluksiz rivojlanishi hamda psixikaning onglik va ongsizlik ko'rinishlari o'rtasidagi murakkab nisbat haqidagi g'oyani olib kirdi.

XVII asrda emperizmni tajriba va his etiladigan bilimning «sof» aql-idrokdan afzalligi haqidagi ta'limotning ya'ni aqlda hech qanday tug'ma g'oyalar va tamoyillar bo'lishi mumkin emasligi haqidagi ta'limotning oldingi marraga ko'tarilishiga olib keldi. Bu ta'limotni ingliz faylasufi va pedagogi Jon Lokk (1632-1704) astoydil himoya qilib chiqqan edi. Uni emperik psixologiyaning asoschisi deb, hisoblash qabul qilingan. Barcha bilimlarning tajribadan kelib chiqishi haqidagi hamda psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki u ruhiy hayotning aniq faktlari oddiy hodisalardan murakkab hodisalarga o'tish yo'llari puxta o'rganilishini taqozo etadi. Lokkning fikricha tajribaning ikkita manbai mavjud bo'lib: biri tashqi sezgi a'zolarining faoliyati (tashqi tajriba) va ikkinchi o'zining xususiy miyani idrok etuvchi aqlning ichki faoliyati (ichki tajriba) dir. Kishi hech qanday g'oyalarga ega bo'lmagan holda dunyoga keladi. Uning ruhi – «toza taxta» bo'lib keyinchalik unga tajriba yozuvlari bitiladi. Tajriba oddiy va murakkab g'oyalardan tarkib topadi. Bu g'oyalar yo sezgilardan yo ichki idrok (refleksiya) lardan hosil bo'ladi. ikkinchi holatda ong real narsalarga emas, balki o'z xususiy mahsuliga yo'naltirilib o'zi bilan o'zi bo'lib qoladi. Lokkning refleksiya ta'limoti kishi psixologik faktlarni interospektiv tarzda bilib oladi degan taxminga asoslangan edi. Bu bilan yana dualizm ilgari suriladi. Ong va tashqi olamni prinsipial jihatdan turlicha usullar yordamida bilish mumkinligi jihatidan ham ular bir-biriga qarama-qarshi qo'yilar edi.

Lokkning tashqi va ichki tajriba to'g'risidagi ta'limoti ikki xil xarakterga ega ekanligi ham materialistik ham idealistik ta'limotlarining taraqqiyotiga turtki bo'lishiga sabab bo'ldi. Materialistlar Gartli (1705-1784) bosh bo'lgan fransuz A.N.Radishchev (1749-1802) boshchiligidagi rus materialistlari olamni bilishda tashqi tajribani asos qilib olib inson psixikasining ichki mazmuni asosida odamning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatli degan edilar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi. (Gamir, Proxazka) buning natijasida psixika va miya funksiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. ingliz tadqiqotchisi Charlz, Bell va fransuz Fransua Majandi tomonidan yoyiluvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi. Uning negizida reflektor yoyi degan yangi tushuncha psixologiya fanida paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi. Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi I.M.Sechenovning (1829-1905) reflektor nazariyasi ruyobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari

bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatiga ega bo'lgan.

XVIII asrga kelib psixologiya falsafa tarkibidan ajralib chiqdi va mustaqil fan darajasiga ko'tarildi. Uning mustaqil bo'lishi tez rivojlanishga olib keldi. Natijada XX asrga kelib o'zining eng muxim muammolarini ishlab chika boshladi. Xozirgi davrga kelib psixologiya o'zining aloxida o'rganish metodlariga, o'ziga xos vazifalariga va o'z predmetiga ega bo'lib koldi. Xozirgi vaktida psixologiyaning axamiyati inson haqidagi eng muxim fanlardan biri sifatida xamma yerda tan olinmoqda.

2. Psixologiya fanininng maqsadi va vazifalari

Psixologiya sohasida mukammal darsliklar yozila boshlagan davrga sal kam 160 yil bo'ldi. Shu davr ichida juda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalarini o'z ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yozildi. Lekin, bu bilan fanning jamiyat hayotida tutgan o'rni juda oshib ketdi, deb bo'lmadi. Sababi, psixologiya sohasida faoliyat ko'rsatgan barcha olimlar ko'proq diqqatlarini mavhum shaxs va individual psixologiyaga qaratdilar. Vaholanki, inson, uning barkamolligi, jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'siri masalasi o'tib borayotgan asrimizning oxiriga kelib, o'ta dolzarb va muhim muammolar qatoridan joy oldi.

XX asr va uning erishilgan yutuqlaridan eng muhimi shu bo'ldiki, texnika, elektronika va boshqa shunga o'xshash murakkab texnologiyalarni yaratgan inson va uning bevosita kundalik xayoti bilan bog'liq muammolar ko'payib borishi bilan xarakterlanadi. Vaqti kelganda, shunday faktga to'g'ri kelamizki, murakkab elektron texnikani yaratgan o'ta aqlli inson o'zi va o'z atrofida qilarning ruhiy kechinmalarini to'g'ri baholay olmasligi sababli, o'zini nochor va kuchsiz sezishi mumkinligini hayot isbotladi.

XXI asr bo'sag'asida juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekistonda ham barcha sohalarda tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi **inson omilini** har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, o'z mukammalligi xususida qayg'urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi.

Inson psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini va iqtidorini tashkil etishni bilish, har qanday yosh davrda ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni ob'ektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosini ilgari surdi.

Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o'z ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zahirasi bilan yaqinlari va hamkasblari psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Buyuk Suqrot o'z davrida "O'z - o'zingni bil!" degan shiorni o'rtacha tashlagan edi. Yangi davr bu bilimlar yoniga "o'z yoningdagilarni va ularning qilayotgan ishlarini ham bil", degan shiorni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Ayni shu muammoni yechishda hozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli benihoya kattadir.

Ana'naga aylanib qolgan hodisalardan biri shuki, psixologiya va u o'rganadigan xodisalarni faqatgina ushbu fan bilan bevosita shug'ullanadigan kimsalar o'rganib kelishgan, zero, psixologik xodisalar bilan har qanday inson ham tanish bo'lishi va u inson hayotining asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning o'zgarishlarga boy hayoti endi har bir kishining psixik xodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qilmoqda.

Psixologiyaning predmeti. "Psixologiya" so'zi ikkita grek so'zlaridan - "*psyche*" - jon, ruh va "*logos*" - ta'limot, ilm so'zlaridan iborat bo'lib, an'anaviy ma'noda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha xodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, psixologiyaning predmeti har birimizning tashqi olamni va o'z - o'zimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, xodisalar, xolatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi. Psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib **psixikadir**, deb ta'rif berishadi. Psixika - bu inson ruhiyatining shunday xolatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Lekin bu qisqa ta'riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish noto'g'ri bo'ladi. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador xodisalar va jarayonlar shu qadar murakaab va xilma - xilki, biz ba'zan o'z - o'zimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro'y berayotgan ob'ektiv xodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo'lish bilan, balki hayotda munosib o'rin egallash, o'z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan xolda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo'lish, o'ziga va o'zgalarga ta'sir ko'rsatishning usullarini bilish va ulardan o'z o'rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi. Psixologik bilimdonlikning murakkabligi aynan shundaki, atrofimizdagi narsalar va xodisalarning mohiyatini bevosita his qilib bilishimiz mumkin, lekin psixik hayotga aloqador bo'lgan jarayonlarni, o'zimizda, miyamiz, ongimizda ro'y berayotgan narsalarning mohiyatini bilvosita bilamiz. Masalan, o'rtoqlarimizdan biri bizga yoqadi, doimo bizda yaxshi, ijobiy taassurot qoldira oladi, lekin uning u yoki bu xatti - xarakatlarini bevosita ko'rib, baholab, tahlil qilolsak-da, unga nisbatan his qilayotgan mehrimizni, uzoq ko'rishmay qolganimizda uni sog'inayotganligimiz bilan bog'liq hisni bevosita ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Aynan shunga o'hshash xolatlar psixologiya o'rganadigan xodisalar va xolatlarning o'ziga xos tabiati va murakkabligidan darak beradi va ularni boshqa turli xodisalardan farq qiladi.

Shunday qilib, psixologiya fani o'rganadigan jarayonlar va xodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o'rganishning ikki jihat bor: bir tomondan, ularni o'rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihat xususida shuni aytish mumkinki, bu xodisalar bevosita bizning o'zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o'zaro bir - birlari bilan bog'liq va umumiy qonuniyatlar va prinsiplarga bo'ysunadi. 1 - rasmda psixik jarayonlarning namoyon bo'lish shakllari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar aks ettirilgan.

Demak, qisqa qilib, *psixologiyaning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq - atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlaridir*, deb ta'riflash mumkin.

3. Psixologiya tarmog'ining yo'nalishlari.

Psixologiyaning tarmoqlari. Psixologiyaning alohida tarmoqlarini differensiatsiya qilish eng avvalo ishlab chiqarishdagi inson faoliyati kechadigan sohalar va ularning vazifalaridan kelib chiqadi. Hozirgi davrga kelib psixologiyani inson shaxsi xaqidagi eng muhim fanlardan biri sifatidagi ahamiyatini hamma tan olmoqda. Inson shaxsning esa bevosita kirib bormagan sohasini topish qiyin. Psixologiya iqtisod, pedagogika, falsafa, mantiq, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqador fan hisoblanadi. Chunki hamma sohada inson shaxsi faoliyat ko'rsatar ekan, har bir sohada ishni samarali tashkil etish, olib borish uchun kishilar psixologiyasini, shaxslararo munosabatlar psixologiyasini, odamlarning turli vaziyatlardagi xulq-atvor normalarini bilish va shunga ko'ra ish olib borish muhimdir. Shuning uchun xozirgi davr mutaxassislari psixologik bilimlardan boxabar bo'lishlari lozimdir.

Psixologiyaning 300dan ortiq tarmoqlari fan sifatida rivojlanayotganligi hozirgi kunda psixologiyaning fanlar tizimida yanada mustahkamlanayotganligidan dalolat beradi:

- umumiy psixologiya - psixologiyaning barcha masalalarining o'ziga xos jihatlarini o'rganadigan maxsus sohasi;
- pedagogik psixologiya - kishiga ta'lim va tarbiya berishni psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi;
- yosh davr psixologiyasi - turli yoshdagi odamlarning tug'ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini o'rganadi;
- ijtimoiy psixologiya - odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini o'rganadi;
- mehnat psixologiyasi - kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganadi;
- injenerlik psixologiyasi - avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorning faoliyatini, odam-texnika o'rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o'rganadi;
- yuridik psixologiya - huquq sistemasining amal qilishi bilan bog'liq masalalarning psixologik asoslarini o'rganadi;
- harbiy psixologiya - kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo'ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o'rganadi;
- savdo psixologiyasi - jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarini ko'radi;

- tibbiyot psixologiyasi - shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi.

Shuningdek psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, rahbar psixologiyasi, psixodiagnostika va boshqa ko'plab sohalari mavjud.

Bordiyu, psixologiya soxalarini klassifikatsiya qilishda psixikaning rivojlanishini asos qilib olsak, unda psixologiyaning yana quyidagi soxalari mavjudligini ko'ramiz:

1. Yosh psixologiyasi. Bu o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

- a) Bolalar psixologiyasi.
- b) O'smirlar psixologiyasi.
- c) Yoshlar psixologiyasi.
- d) Katta kishilar psixologiyasi.
- e) Gerantopsixologiya. (Qarilar psixologiyasi).

2. Maxsus psixologiya.

- a) Patopsixologiya – miyaning o'sish davrida kasallanishi tufayli psixikada yuz beradigan o'zgarishlarni o'rganadi.
- b) Olegofrenopsixologiya – bu miyasida tug'ma kamchiligi bor bolalar psixikasining o'sish masalalari bilan shug'ullanadi.
- s) Surdopsixologiya – karlarning psixik taraqqiyotini o'rganadi.
- d) Tiflopsixologiya – ko'rlar va ko'rish qobiliyati pastlarning psixologik taraqqiyotini o'rganadi.

3. Solishtirma psixologiya – bu hayvonlar psixikasi bilan inson psixikasini taqqoslab o'rganadigan fandir. Uning tarmog'i zoopsixologiyadir.

4. Ijtimoiy psixologiya. Bu kishilarning jamoadagi o'zaro munosabati jarayonida vujudga keladigan psixologik xolatlarni o'rganadi. Moda va eskilik qoldiqlarining ta'siri, turli mish-mishlar ta'sirida xosil bo'ladigan jamoatchilik kayfiyatini o'rganish xam ijtimoiy psixologiya vazifasiga kiradi. Uning tarmog'i etno va din psixologiyasidir.

Shaxs psixologiyasi. Buning vazifasi shaxsning individual – psixologik xususiyatlari: xarakteri, temperamenti, qobiliyatlari, xulqining bosh motivlari, kasbga qobiliyati va ko'nikmalari kabilarni o'rganishdir.

Uning bo'limlariga:

- a) Xarakterologiya.
- b) Individual psixologik farqlar tipologiyasi
- c) Professiografiya (kasbga bo'lgan qobiliyati va ma'lum bir kasbga yaroqli ekanligini o'rganadigan fandir).

Shunday qilib, psixologiya fani o'rganadigan jarayonlar va xodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o'rganishning ikki jihati bor: bir tomondan, ularni o'rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihati xususida shuni aytish mumkinki, bu xodisalar bevosita bizning o'zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o'zaro bir - birlari bilan bog'liq va umumiy qonuniyatlar va prinsiplarga bo'ysunadi. Demak, qisqa qilib, *psixologiyaning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq -*

atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlarini o'rganadigan fandır, deb ta'riflash mumkin.

O'z-o'zini nazorat qilish savollari

1. Psixologiyaga ta'rif bering.
2. Psixika nima.
3. Psixikaning reflektor tabiyatini tushuntiring.
4. Psixika – bilish - ong o'rtasidagi asosiy farqlarni sanang.
5. Psixologik bilimlarning har bir inson uchun ahamiyati.
6. Psixologiya fan sifatida, u o'rganadigan xodisalar va qonuniyatlar.
7. Psixologiyaning alohida tarmoqlari va ularning vazifalari.
8. Psixologiya rivojlanayotgan fanlar tizimida.

Guruhda mustaqil ravishda bajarish va muhokama qilish uchun.

1. Shaxsiy tajriba tizimida psixologik tasavvurlar: men ularni qay darajada tasavvur qilardim?
2. Psixologiya xususidagi ilmiy va hayotiy kuzatuvlarning farqi?
3. Modellash va psixologik xodisalar.
4. Bir alloma: "Mening kitob javonimda fizikaga oid kitoblar bisyor va ular mendagi fizikaga oid bilimlardan ancha ortiq. Lekin, ular menga o'xshash fizik emas" deganda nimalarni nazarda tutgan. Ushbu iboraning mag'zini chaqing. Iloji bo'lsa, shu so'zning muallifi - buyuk fizik olimning nomini toping.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Toshkent. 2008.
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -T.: **2011**. 210 bet.
3. Rrezident I.A. Karimovning "Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti" mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi (**17.02.2012**. 22:55)
4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: «O'zbekiston», 1992.
5. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni: «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori».- T.: «Sharq», 1997.
6. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi: «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori».- T.: «Sharq», 1997.
7. Berns R.V. Ya - konsepsiya i vospitanie. M., 1986.
10. Ibrohimov A. va boshq. Vatan tuyg'usi. T., 1996.
11. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. T., 1994.
12. Karimova V. va b.q. Mustaqil fikrlash. - T.: Sharq. 1998.
13. G'oziev E. Psixologiya., T., 1994.
14. G'oziev E. Tafakkur psixologiyasi. T., 1990.
15. G'oziev E. Intellekt psixologiyasi. T., 1996.
16. G'oziev E. Xotira isixologiyasi. T., 1994.
17. Nemov R.S. Psixologiya. V 3-x knigax. M., 1998.

Psixologiya fanining tadqiqot metodlari.

Reja.

1. Psixologiyaning asosiy metodlari va ularni amaliyotga tadbqiq etish.
2. Psixologiyaning tadbqiqiy va amaliy sohalari.
3. Amaliy psixologiyaning yo‘nalishlari.
4. Amaliy psixologiyaning bozor munosabatlari sharoitidagi imkoniyatlari.

Mavzu yuzasidan tanyach so‘zlar: metodlar, modellashtirish, amaliy psixologiya, validlik, ishonchlilik, marketing psixologiyasi, siyosiy psixologiya.

Psixologiyaning asosiy metodlari. Aniq izlanish predmetiga ega bo‘lgan har qanday fan o‘sha predmetining mohiyatini yoritish va materiallar to‘plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi va ular fanning metodlari deb yuritiladi. Fanning salohiyati va obro‘si ham birinchi navbatda o‘sha metodlar yordamida to‘plangan ma‘lumotlarning ishonchliligi va validliligiga bog‘liq bo‘ladi. Bu fikrlar bevosita psixologiyaga ham aloqador bo‘lib, metodlar masalasi bu fanda juda katta ahamiyatga molik masala sifatida qaraladi. Chunki yuqorida ta’kidlaganimizdek, psixik xodisalarni bevosita qo‘l bilan ushlab, ko‘z bilan ilg‘ab, quloq bilan sezish qiyin. Lekin juda ko‘plab fanlar bilan faol xamkorlik shunga olib kelganki, psixologiyaning har bir tarmog‘i o‘z vazifalarini yechish va ma‘lumotlarga ega bo‘lish uchun ko‘plab metodlarni sinovlardan o‘tkazib, eng ishonchli va mukammallarini saqlab qolgan.

Matematik statistika va ehtimollar nazariyasining psixologiya sohasida qo‘llanilishi va unda erishilgan muvaffaqiyatlar avvalo har bir metodning ishonchlilik darajasini aniqlash, qolaversa, to‘plangan ma‘lumotlarning qay darajada asosli va valid ekanligini isbotlashga yordam beradi.

1 - jadvalda asosiy psixologik metodlar va ularni qo‘llash shakllari keltirilgan. Jadvalda keltirilgan metodlar yordamida tadqiqotchi yoki qiziqqan shaxs u yoki bu psixik jarayon, xolat yoki shaxs xususiyatlari to‘g‘risida birlamchi ma‘lumotlar to‘playdi, to‘plangan ma‘lumot yana taxlil qilinadi va maxsus tarzda ishlatilishi mumkin.

Psixologiyaning asosiy metodlari

ASOSIY METODLAR	Asosiy metodlarning variantlari
KUZATISH METODI	Tashqi (ob'ektiv kuzatish) Ichki (sub'ektiv, o'z-o'zini kuzatish) Erkin kuzatuv Standartlashtirilgan Guruh ichida kuzatish Guruh tashqarisida kuzatish
SO'ROQ METODLARI	Og'zaki so'roq Yozma so'roq Erkin so'roq (suhbat) Standartlashtirilgan so'roq
TESTLAR METODI	Test - so'rov Test - topshiriq Proektiv test Sotsiometrik test
EKSPERIMENT	Tabiiy eksperiment Laboratoriya eksperimenti
MODELLASH TIRISH	Matematik modellashtirish Mantiqiy modellashtirish Texnik modellashtirish Kibernetik modellashtirish

Kuzatish metodi tabiiy metodlar jumlasiga kiradi. Tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq - atvorini bevosita tashqaridan turib, kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usulidir. O'z - o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki xodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plash va qayd etish usulidir.

Erkin kuzatuv ko'pincha biror ijtimoiy xodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yilganda qo'llaniladi. Masalan, bayram arafasida aholining kayfiyatini bilish maqsadida kuzatuv tashkil qilinsa, oldindan maxsus reja yoki dastur bo'lmaydi, kuzatuv ob'ekti ham qat'iy bo'lishi shart emas. Yoki dars jarayonida bolalarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba'zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. Standartlashtirilgan kuzatuv esa, buning aksi bo'lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat'iy belgilab olinadi va maxsus dastur doirasidan chiqmasdan, kuzatuv olib boriladi.

Ijtimoiy hamda pedagogik psixologiyada guruhij jarayonlarning shaxs xulq - atvoriga ta'sirini o'rganish maqsadida bevosita ichkaridan kuzatuv tashkil qilinadi, bunda kuzatuvchi shaxs o'sha guruh yoki oila hayotiga tabiiy ravishda qo'shiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi. Bu bir qarashda kontrrazvedkachilarning faoliyatini ham eslatadi. Shu yo'l bilan olingan ma'lumotlar bir tomondan

tabiiyligi va mufassalligi bilan qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm xislati kuchli bo'lsa, o'zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib, undagi ayrim xodisalarni sub'ektiv ravishda qayd etadigan bo'lib qolishi ham mumkin. Guruhiy fenomenlarni tashqaridan kuzatish buning aksi - ya'ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilayotgan jarayonga nisbatan chetda bo'ladi va faqat bevosita ko'zi bilan ko'rgan va eshitganlari asosida xulosalar chiqaradi.

Umuman, kuzatish metodining ijtimoiy hayot, professional ko'rsatgichlarni qayd qilishda so'zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr - qanoatiga bog'liq bo'lgan jihatlar, yana to'plangan ma'lumotlarni sub'ektiv ravishda taxlil qilish xavfi bo'lgani uchun ham biroz noqulayliklari ham bor, shuning uchun ham u boshqa metodlar bilan birgalikda ishlatiladi.

So'rov metodi ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan hisoblanadi. Unda tekshiriluvchi tekshiruvchi tomonidan qo'yilgan qator savollarga muxtasar javob qaytarishi kerak bo'ladi.

Og'zaki so'roqni yoki ba'zan uni oddiygina qilib, suhbat metodi deb ataladi, o'tkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rgach so'roq o'tkazadi. Agar mabodo uning professional mahorati yoki tajribasi bunga yetarli bo'lmasa, so'rov o'z natijalarini bermasligi mumkin. Lekin mahoratli so'rovchi ushbu metod yordamida inson ruhiy kechinmalariga aloqador bo'lgan noyob ma'lumotlarni to'plash imkoniga ega bo'ladi.

Yozma so'roq yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, shubxasiz, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'roqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, xattoki, komp'yuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Testlar oxirgi paytda hayotimizga dadil kirib kelgan tekshiruv usullari sirasiga kiradi. Ular yordamida biror o'rganilayotgan xodisa xususida ham sifat, ham miqdor xarakteristikalarini olish, ularni ko'pchilikda qayta - qayta sinash va ma'lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlilikka tekshirish mumkin bo'ladi. Ayni testga qo'yilgan talab hech qachon o'zgarmaydi, xattoki, shunday testlar borki, ular turli millat va elat vakillarida, turli davrlarda ham o'zgarmagan holda ishlatilaveradi. Masalan, Ravenning aqliy intellektni o'lchash, Kettelning va Ayzenkning shaxs testlari shular jumlasidandir. Test - so'rov oldindan qat'iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani o'lchaydi, savollarga "ha" yoki "yo'q" tarzida javob berish so'raladi.

Test - topshiriq odam xulqi va xolatini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda tutadi. Masalan, shaxs tafakkuridagi kreativlikni aniqlash

uchun ko‘pincha bir qarashda oddiygina topshiriq beriladi: berilgan 20 ta doira shaklidagi shakllardan o‘zi xoxlagancha rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Ma‘lum vaqt va tezlikda bajarilish sur‘ati, rasmlarning o‘ziga xos va betakrorligiga qarab shaxs fikrlashi jarayonining naqadar nostandart, ijodiy va kreativligiga baho berilib, miqdoriy ko‘rsatgich aniqlanadi. Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo‘llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o‘tkazish imkoniyatining borligi bo‘lsa, kamchiligi - ba‘zan tekshiriluvchi agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun‘iy tarzda uning kechishiga ta’sir ko‘rsatishi, faktlarni falsifikatsiya qilishi mumkinligidir.

Testlar ichida *proektiv testlar* deb nomlanuvchi testlar ham borki, testning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo‘ladi. Ya’ni shunday topshiriq beriladiki, tekshiriluvchi topshiriqni bajarayotib, nimani aniqlashi mumkinligini bilmaydi. Masalan, mashhur Rorshaxning “siyoh dog‘lari” testi, yoki TAT (tematik appersepshion test), tugallanmagan xikoyalar kabi testlarda bir narsaning proeksiyasidan go‘yoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi. O‘sha 1921 yilda kashf etilgan “siyoh dog‘lari” va ularga qarab tekshiriluvchining nimalarni eslayotganligi, dog‘lar nimalarga o‘xshayotganligiga qarab, uning shaxs sifatidagi yo‘nalishlari, hayotiy tamoyillari, qadriyatlariga munosabati, ishni bajarish paytidagi emotsional holatlari aniqlanadi. Bu testlar juda noyob, qimmatli, lekin uni faqat professional psixologgina qo‘llashi va natijalarni mohirona taxlil qilishi talab qilinadi.

Psixologik eksperimentning mohiyati shundaki, unda ataylab shunday sun‘iy bir vaziyat shakllantiriladi va tashkil etiladiki, aynan shu vaziyatda qiziqtirayotgan psixik jarayon yoki xodisa ajratiladi, o‘rganiladi, ta’sir ko‘rsatiladi va baholanadi. Agar tabiiy eksperiment o‘sha qiziqtirayotgan fenomen tekshiriluvchi uchun tabiiy hisoblangan sharoitlarda (masalan, mehnat jarayonida, kanikulda yozgi lagerda, litsey auditoriyasida va shunga o‘xshash) maqsadli tashkil etilib, o‘rganilsa, laboratoriya eksperimenti maxsus joylarda, maxsus asbob - uskunalar vositasida ataylab o‘rganiladi. Masalan, diqqatingizning xususiyatlarini bilish kerak bo‘lsa, psixologiya laboratoriyasida maxsus taxistoskop deb atalgan moslama yordamida yoki “Landolt xalqachalari” deb nomlangan jadvallar yordamida o‘rganish mumkin bo‘ladi. Xattoki, ijtimoiy munosabatlar borasida ham o‘zaro hamjihatlik, liderlik va konformlilik xodisalarini tekshirish uchun *gruppaviy integratorlar* va *gomeostat* deb nomlanuvchi moslamalar yaratilgan va ular yordamida guruhdagi turli xil xodisalar o‘lchangan.

Modellashtirish metodi kuzatish, so‘roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida o‘rganilayotgan xodisaning tub mohiyati ochilmagan sharoitlarda qo‘llaniladi. Bunda o‘sha xodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o‘sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o‘rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Modellar texnik, mantiqiy, matematik yoki kibernetik bo‘lishi mumkin. Matematik model asosida o‘rganilgan xodisaga mashhur tadqiqotchilar Veber - Fexnerlarning sezgirlikning quyi va yuqori chegarasini aniqlashga qaratilgan matematik formulasi va shu asosda to‘plangan ma’lumotlar taxlilini misol qilish

mumkin. Mantiqiy modellar yordamida ko'pincha inson aqli va tafakkuri jarayonlari va qonunlarini hisoblash mashinalari ish prinsiplari bilan qiyoslash orqali tuzilgan g'oyalar va simvollar ishlatiladi. Kibernetik modellashtirishda esa g'oyalar psixologiyasini EXM dagi matematik programmashtirish tamoyillariga moslashtirish nazarda tutiladi. hozir ko'pgina murakkab shaxs xususiyatlari ham programmashtirilgan bo'lib, ular algoritmlar asosda qisqa fursatda ko'pgina sifatlarni ko'plab parametrlar nuqtai nazaridan hisoblab natijalarni umumlashtirishga imkon bermoqda. Ko'pincha matematik o'yinlar g'oyasi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sohasini o'rganishda ham qo'llanilmoqda. Ma'lum bo'lishicha, odamning fikrlash operatsiyalari bilan EXM larning ishlash prinsiplari o'rtasida ma'lum uyg'unlik bor ekan, bu esa murakkab psixik jarayonlarni modellashtirish orqali inson aqlu - zakovati chegarasini yanada kengaytirish istiqbolini beradi.

Umuman psixologiyaning va uning har bir alohida tarmoqlarining o'ziga xos metodlari bor. Ular ijtimoiy xulq va alohida individ ichki dunyosini kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi. Gap shundaki, ularni o'z vaqtida va professional tarzda qo'llay bilish va olingan natijalardan to'g'ri xulosalar chiqara olishdir.

Psixologiyaning tadbqiqiy va amaliy sohalari. Hozirgi zamon ilm - fanining qadri va ahamiyati uning nechog'li amaliyotga kirib borib, tadbqiqiy salohiyati ortib borishi bilan baholanadi. Psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Amaliy hamda tadbqiqiy psixologiya sohaslarining o'ziga xos jihatlari avvalo shundan iboratki, ular jamiyatning bevosita bugungi kundagi talablari va buyurtmalariga ko'ra ish yuritadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tadbqiq etishga ehtiyoj katta. Birgina O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturini oladigan bo'lsak, uning bajarilishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan Tashxis markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassislar o'quvchilardagi rivojlanish tendensiyalari, aqliy o'sish omillari va iqtidoriga qarab ta'lim - tarbiyani tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbirlarni o'tkazishlari zarurki, bu tadbirlar oxir - oqibat real samara berishi lozim. Ta'kidlash zarurki, tadbqiqiy psixologiyadagi "samara" ni o'lchash mezonlari bilan nazariy psixologiyadagi samara tushunchalari biroz farq qiladi. Ya'ni, bu yerda bevosita buyurtmaning bajarilishi sifatiga buyurtmachining o'zi baho beradi. Shuning uchun ham amaliy psixologiyaning alohida tarmog'i bo'lmish sotsial psixologiya bilimlarga amaldagi ehtiyojni uch asosiy sabab bilan tushuntirishi mumkin: a) kichik korxona yoki yirik firmalardan tortib, toki xukumat darajasidagi idoralar ham o'z faoliyati samaradorligini oshirish uchun tobora insonlar faoliyati va ulardagi rezervlardan omilkorona foydalanishning psixologik manbalarini qidirish lozimligini tushunib yetmoqdalar; b) professional psixologlarning o'zi ham o'z ishlaridan keladigan obro' - e'tiborning amaliy sohaslarida ishlay olish qobiliyatlariga bog'liq ekanligini tushunib yetmoqdalar; v) amaliyotda ishlayotgan boshqa soha vakillari ham agar psixologik tayyorgarlikdan o'tgan bo'lsalar, ishni tashkil qilishga uquvlari yaxshiroq va ishlari unumliroq bo'lishini tushunib

yetmoqdalar. Shuning uchun ham ko'plab yangi turdagi markaz va firmalar, qo'shma korxonalarda amaliyotchi psixologlar ishlamoqdalar.

Amaliy psixologiyaning asosiy yo'nalishlari. Sanoat va ishlab chiqarish sohasi. Sanoat va mahsulotlar ishlab chiqarish sohasida tadbqiqiy ishlar birinchi navbatda konkret tashkilotda kadrlar zaxirasini to'g'ri va oqilona tashkillashdan tortib, xodimlar ish sharoitlari va mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar kompleksini ilmiy ravishda o'rganib, hayotda natija olishga karatilgan harakatlar majmuidir. Xozirgi bozor munosabatlari sharoitida ushbu yo'nalishdagi tadbqiqiy ishlarning ikki sohasini ajratish mumkin:

- marketing xizmatlari;
- xodimlar (personal) bilan ishlash.

Birinchisi eng zamonaviy va muhim ish bo'lib, bu yerda psixologning vazifasi "Nimani?" va "Kim?" xarid qilib olishga ehtiyoji borligini o'rganishga ko'maklashishdir. Chunki, talab bilan ehtiyoj bevosita shaxsga va uning psixologik munosabatlari tizimiga aloqador kategoriyalar bo'lib, bozor va raqobat sharoitida korxona yoki tashkilotlarning samarali ishlab ketishi eng avvalo xaridorgir tovar mahsulotlarni ajratib, ularning odamlar talab - ehtiyojiga qanchalik mosligini aniq taxlil qilishdan boshlanadi. Marketing munosabatlari aslida odamlar o'rtasidagi sof psixologik munosabatlar bo'lib, uning negizida odamlar o'rtasidagi jonli muloqot va ta'b va didlar tarbiyasi yotadi. Shuning uchun biz bugun odamlarda to'g'ri marketing tafakkurini shakllantirish vositalarini qidirishimiz va talab - taklif munosabatlarini real ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirishda inson psixologiyasi xususiyatlarini inobatga olib ishlashga o'rganishimiz kerak. Masalan, shunday "Case Study" ni olaylik: Psixologiyani qanday qilib sotish mumkin(ya'ni, Psixologik ma'lumotlar va bilimlarni)? Biz aniq va to'g'ri javoblar olishimiz kerak bo'lgan savollar quyidagilar bo'ladi:

Nima sotiladi? - Test natijalari ; **nima uchun?** - nima qilib bo'lsa ham, pul ishlash, o'z imkoniyatlarni tekshirish, shaxsiy ish ochish;

Kim? - firma yoki konkret kishilar;

Nima? - xilma - xil testlar batareyasi;

Kimga? - turli kasb egalari, o'quvchilarga, xodimlarga;

qaerda? qachon? - zarurat bo'lgan har qanday joyda;

qanday qilib? - minimal vaqt sarflab, tez va soz;

qancha? - test o'tkazuvchilarning soni va imkoniyatiga qarab;

Kim bilan? - shu firma xodimlari bilan. ...

Demak, marketing xizmatida javob berilishi zarur bo'lgan savollardan ko'rinib turibdiki, har bir savolga beriladigan javobning orqasida konkret odamlar, ularning qobiliyatlari, manfaatlari va ish unumi yotadi. Shuning uchun bu sohada psixologik xizmat zarur.

Ikkinchi soha - kadrlar va ular bilan bevosita ishlash sohasi. Bu kadrlarni ishga jalb etishda bilish zarur bo'lgan qobiliyatlar va shaxsiy fazilatlardan tortib, ularni to'g'ri yo'naltirish, o'z joyiga qo'yish, tashkilot doirasida guruhlarini shakllantirish, xodimlarga ma'lumotlarni o'z vaqtida yetkazish bilan bog'liq kadrlar siyosatini olib borishga aloqador xizmatdir. Psixolog bu o'rinda asosan maslahatchi - konsultant va ekspert sifatida rol o'ynaydi.

Siyosat sohasidagi psixologiya. Xar bir davr o'z kishilari ongida beixtiyor siyosiy ongni shakllantiradi va odamlar uning tamoyillariga bo'ysunadilar. Siyosat borasidagi psixologik masalalarga psixolog aralashuvining zarurati har doim bo'lmasa - da, ayrim paytlarda - yirik islohotlar boshlanishi arafasida, saylov oldi kompaniyalarda, yangi siyosiy liderlarning xalq tomonidan qabul qilinishi jarayonlari, ko'pchilik auditoriyaga zarur ma'lumotlarni yetkazish, ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirish, siyosiy arboblarning imidjini omma ongiga singdirish paytlarida psixologik ta'sir vositalaridan o'rinli foydalanish, maslahatlar berish va ayrim guruhlar e'tiqodiga ta'sir etish kerak bo'lganda kerak bo'ladi.

Siyosiy sohada ishlayotgan psixolog ishining o'ziga xos jihatlari bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

a) siyosatda psixolog aralashuvi ko'pchilik ommaga bevosita aloqador bo'lmaydi;

b) zarurat tug'ilganda, psixolog shunday tez va ishonchli o'lgaydigan metodikalarni ishlatadiki, ularning natijalari sir saqlanib, o'sha buyurtmachi - siyosatchining talabiga ko'ra izlanishlar olib boriladi;

v) psixolog har bir siyosatchi uchun shunday ishonchli shaxs bo'lishi lozimki, undan odamlarning kayfiyatlari, reaksiyalari, xis - kechinmalari xususida aniq ma'lumotlar so'raladi;

g) o'ziga xos qiyinchilik shundan iboratki, jamoatchilik psixolog qiyofasida ko'pincha liderning bevosita "odamini" ko'rishga moyil bo'lib, liderning o'zi ham ba'zan o'ta professional psixologdan xadiksirab qolishi mumkin.

Shuning uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, zarur paytlarda siyosiy arboblarning psixolog xizmatiga murojaat qilishlari va undan asosan biror jiddiy ijtimoiy proektlarni qabul qilish jarayonida yordam berishini so'rash mumkin. Buning uchun psixologdan jamoatchilik fikrini psixologik taxlil qilib berish, va shu asosda fuqarolarning ustanovkalari va kayfiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni birgalikda ajratish vazifasini hal qilishlari mumkin. Saylov oldi kompaniyalarda esa, psixologning asosiy vazifasi odamlarning kayfiyatini o'rgangan holda da'vogar imidjini shakllantirishga, odamlarga yoqtirishga sabab bo'ladigan shaxsiy fazilatlar algoritmini tuzish, omma oldiga chiqishga psixologik tayyorlash, raqiblarning baxslashish madaniyati va etikasi borasida psixologik yo'l - yo'riq va usullar borasida ma'lumotlar almashinish kerak bo'ladi.

O'zbekiston sharoitida siyosiy psixologiyaning o'zi juda zaif rivojlangan tarmoq bo'lgani sababli ham uni rivojlangan davlatlar tajribasiga tayangan holda rivojlantirish davr talablaridan biridir.

Oila va nikoh borasidagi tadbqiqiy ishlar O'zbekistonda endi shakllanayotgan, lekin nazariy nuqtai nazardan ma'lum an'analarga ega bo'lgan soxadir. 1998 yilning Prezidentimiz tomonidan "Oila yili" deb e'lon qilinishi joylarda psixologik xizmat o'choqlarining paydo bo'lishiga va u yerlarda psixologik xizmatidan foydalanishni anglashga turtki bo'ldi. Psixolog bu yerlarda yoshlardagi oila va nikoh borasidagi tasavvurlarning to'g'ri shakllanishidan tortib, toki muammoli, xattoki, ajrim bo'lgan oila a'zolariga psixologik maslahatlar berish, "ishonch telefonlari" orqali maslahatlar uyushtirishni o'z zimmasiga oladi.

Maorif sohasidagi amaliy ishlar boshqa sohalarga nisbatan anchagina yaxshi tajribaga ega. Ayniqsa, O‘zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturi qabul qilingandan so‘ng tashkil qilingan yangi tipdagi ta‘lim muassasalari - akademik litseylar va kasb - hunar kolledjlariga bir nechtdan psixologlar shtati kiritilgan va ular aynan tadbqiqiy muammolar - bolaning o‘quv jarayoniga psixologik jihatdan tayyorligini diagnostika qilishdan tortib, professional va kasb mahoratini rivojlantirishgacha bo‘lgan barcha muammolarni hal qilishga “aralashadi”.

Huquqbuzarlikning oldini olish va qonunga zid harakat qilganlarni psixologik reabilitatsiya qilish muammosi ham har doim ham psixolog aralashuvini talab qilib kelgan. Chunki jinoyatchi yoki xuquqbuzar shaxsi o‘z - o‘zidan shakllanib qolmaydi, uni shakllantiruvchi omillar, motivlar va bolani qayta tarbiyalash va reabilitatsiya masalalari ijtimoiy psixologik jarayonlar mohiyatini bilish va ularga faol ta‘sir ko‘rsatish talab qiladi. Shuning uchun ham mamlakatimizda yoshlar o‘rtasida xuquqiy ma‘rifat va xuquqiy madaniyatni shakllantirishga juda katta e‘tibor qaratilgan va bu ishda amaliyotchi xodim - psixologning o‘rni va roli katta bo‘ladi.

Yuqorida e‘tirof etilgan psixologiyaning tadbqiqiy sohalari uchun umumiy narsa shuki, bu sohalarda ishlaganlar avvalo yaxshi psixodiagnost, ya‘ni psixologiya metodlarini o‘z o‘rnida samarali ishlatishni bilishi, va yaxshigina psixoterapevt va psixokorrektor - ya‘ni, aniqlangan muammo yoki “kasallikni” tuzatuvchi mohir professional bo‘lishi kerakligini taqozo etadi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar.

Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

1. Psixologiyaning tadqiqot metodlari va ularning ishonchliligi.
2. Psixologik testlar va ularning imkoniyatlari.
3. Amaliy psixologiyaning asosiy yo‘nalishlari.

Psixika va miya.

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak formasi bo‘lgan ongi va kishilarning o‘zaro so‘zlashib aloqa qilish vositasi bo‘lgan tilidir Inson hayotida o‘zaro munosabatlar muhimdir. Shuningdek o‘zaro munosabatlaridan qat‘iy nazar, tug‘ilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, go‘yo har bir odam o‘zining tayyor «meni» bilan, o‘zini anglashga tayyor bo‘lib tug‘ilgan deb da’vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam bo‘lolmaydi va kishilar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabatda bo‘lish tufayligina ongliroq bo‘lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega bo‘ladi. Ana shu munosabatlar nechog‘li mazmundor va rang-barang bo‘lsa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang bo‘ladi. Odam ongining yuksak belgisi - uning o‘zini anglashidir, odamning o‘zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir.

Shaxsning o'zini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda o'zining individligini, sub'ektligini ajratadi. Odam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyoga ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam sub'ektdir, odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir ko'rsatadigan narsasi uning uchun ob'ektdir. Odamning o'zini anglashi sub'ektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi. Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zini anglash qobiliyati xosdir.

Ammo odam jamiyatning bir a'zosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratsa ham, ayni vaqtda shu olam bilan bog'langanligini angelaydi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamdan o'zini ajralgan holda o'zini «men» deb anglay olmaydi, chunki odam ongining, o'zini anglashining, «men» ining mazmuni o'sha odam atrofidagi real-voqe'lik inkosidir. Shaxsning o'zini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofdagi olamda o'zini ajratish bilan bir vaqtda, o'zining shu olamga uzviy ravishda bog'langanligini angelaydi, o'ziga, o'z faoliyatiga va o'z vazifalariga anglab-bilib munosabatda bo'ladi.

Shaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi amisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. o'zining borligini anglashi, odamning o'zini kim deb bilishi – o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, injener va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatini anglashi, o'z huquq va burchlarini anglashi, o'zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o'xshashlarni anglashi o'zini anglashga kiradi.

Shaxs o'zini anglaganligidan o'zini-o'zi kuzata oladi va o'zini-o'zi bilib oladi, ko'nglidan o'tgan kechinmalarni tushuna oladi, o'zining hatti-harakatlariga o'zi tanqidiy ko'z bilan qaray oladi. Shaxsning o'zini anglashi va o'zini bilishi o'z hulk atvorini boshqarish uchun zarur shartdir, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun o'z aqlini o'zi o'stirishi uchun zarur shartdir.

Shaxsning belgisi va o'zini anglashining mazmuni – uning biron maqsadni ko'zlashi, shunga intilishidan iborat. Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko'zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron ob'ektga ko'z tikadi, unga intiladi, voqe'likning real sohaları ana shunday ob'ekt bo'ladi, ammo xaqiqatda yo'q bo'lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday ob'ekt bo'lmog'i mumkin. Shaxs o'z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istikbolning o'z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan barkamol obrazi uchun intiladi va shuni o'ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb biladi.

Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo'lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuli bo'lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo'lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo'la oladi.

Dunyoqarashning bo'lishi ham shaxsning muhim belgisidir. Dunyoqarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir. Odamning ko'zlagan maqsadi, hatti-harakati

dunyoqarashga mos bo'lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak bo'lib qoladi. Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odamning o'z ongiga qo'shiladi. Odam o'z ideallarini anglab, o'z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o'rnini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o'zini, o'z faoliyatini qay yo'ldan kamolga yetkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo'lib yetishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat.

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos mahsus ehtiyojlarning borligidir. Ehtiyojlar odamning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir. Odam yashamok, kun kechirmok uchun o'z ehtiyojlarini qondirish kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, – ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar – bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas – ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum formalarining taraqqiysiga qarab o'zgaradi. Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi. Ehtiyojni qondirish jarayoni hayotning muhim bir tomonini tashkil etadi.

Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehtiyojlari borligi bilangina emas, balki o'zining ehtiyojlari (shu jumladan, biologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehtiyojlar odamni g'ayratga kirgizadi, uning faoliyatini hamma turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar o'zining ehtiyojlarini tug'ma instinktiv harakatlar yordami bilan va instinktlar asosida vujudga kelgan ko'nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs bo'lganidan o'z ehtiyojlarini ongli, oqilona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos bo'lgan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarnigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqilona qondiradi. Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafovut qilib, ijodiy xarakterda bo'ladi.

Hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish bilangina qolmaydi, balki shu muhitni **qayta ko'radi, o'zgartiradi** o'ziga moslashtiradi. Shaxsning oqilona iroda bilan bo'ladigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir bo'ladi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak atrofdagi voqe'likka qo'shadi, voqe'likni o'zgartiradi va to'ldiradi. Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli yer sharining butun qiyofasi o'zgardi – yangi geografik muhit vujudga keldi deyish mumkin.

Shaxsning individual hususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy hususiyatlari bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo'lmagan kishilar bor. Odamning individual hususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon bo'ladi. har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o'ziga yarasha fikr yuritadi va so'zlaydi. Har kim turli hislarni o'ziga

yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslar bor.

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida ko'rsatilgan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi – gavdasidir.

Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni – uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi. Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir. Odam yashash, hayot kechirish uchun o'z ehtiyojlarini kondirishi lozim. Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, ovqatlanish, o'z-o'zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar - bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum formalarining taraqqiyotiga qarab o'zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari ayniqsa yuksak kamolotga erishdi. Odam muzikani, nafis suratlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo'ldi. Qo'l asosiy mehnat organi bo'lish bilan birga asosiy tuyg'u organi ham bo'lib qoldi.

Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o'zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo'ldi, o'z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanaish qobiliyatiga ega boshladi.

Odam hodisalar o'rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonunlarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. Insonning ong idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy qo'l mehnati qurollari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan, san'at, murakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilmga asoslangan dunyoqarash yaratishga intiladilar va shunga harakat qiladilar. Taraqqiy qilayotgan fan, texnika va san'at esa o'z navbatida kishilar ongining o'sishiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Avvalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasllarga o'tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til o'z navbatida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yozuvning takomillashuvi tufayli kishilarning o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmundor bo'lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari o'tgan kishilar bilan bivosita «aloqa» bog'lash yo'li bilan ham ularning ongi, bilim va

tajribasi bilan boyiydigan bo'lib qoladi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Mehnat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam irodasi ham paydo bo'ldi hamda tarixan o'sa bordi. Odam, ish ko'rishdan oldin o'z harakatlarini tasavvur qiladi, shu harakatlarni oldin o'ylab ko'radi, qo'yilgan maqsadga yetish uchun anglab-bilib g'ayrat ko'rsatadi, ro'y bergan qiyinchiliklarni yengib o'tadigan bo'lib qoladi. Iroda bilan bo'ladigan harakatlar – ongli harakatlar shakllanadi.

Shu bilan birga, odamning iroda-ixtiyor bilan qiladigan harakatlari bo'ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni o'zlashtirish, uni o'z ehtiyojiga moslashtirish imkonini paydo qildi.

Odam iroda egasi bo'lganligi tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiatni o'ziga asta-sekin bo'ysundirdi, uni o'ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni o'z maqsadlariga muvofiq qilib o'zgartiradi, unga yangilik kiritadi.

O'sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash yo'li bilan insonlar ijtimoiy muhitiing stixiyali ta'siridan kutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir ko'rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan yo'lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining o'zgarishi.

Mamlakatimizda mustaqillikning g'alaba qilishi odamzod shaxsining - undagi barcha kuch va qobiliyatlarning yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi.

Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo bo'ldi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishida, mehnatga munosabatning o'zgarishida, kishilar saviyasining o'zgarishi va kengayishida, ularning o'z faoliyatida oldilariga qo'yadigan g'oyalarning o'zgarishida o'z ifodasini topdi.

Kishilarning o'zaro munosabatlarida o'rtoqlarcha hamkorlik, va ishlab chiqarish jarayonida o'zaro yordam, hamkorlik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan o'zgardi: ilgari og'ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shavkat va qahramonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq qo'zg'aydigan manbalar paydo bo'ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi bo'libgina qolmay, balki, ehtiyojga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishilarning yuksak hislari – Vatanimiz baxt-saodati uchun ijodiy mehnat qilishida yangilik yaratish, kashfiyot bilan shug'ullanishda o'z ifodasini topmokda.

Ozod kishilarning erkin mehnati zo'r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda kishining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda qo'shilishini, korxonalarimizning ilg'orlari va tadbirkorlari amalda ko'rsatmokdalar.

Kishilarning o'zaro munosabatlari o'zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham o'zgardi. Ular o'z jamiyatiga qarshi bosh ko'taradigan kishilar emas, balki o'z jamiyatining a'zosi uning

fidoiysidirlar. Ular Vatan oldidagi burchini, vazifalarini doimo yaxshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislari, intilishlari va irodasi ham o'zgardi.

Kishilar ongining o'zgarishida ijtimoiy tuzum qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'sib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning o'zi kishilarning ongini o'zgarishiga sabab bo'ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofdagi kishilar bilan munosabatda bo'lib, bilimlar, ko'nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani o'rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina bo'lib qolmay, bolalar uchun maktabda o'quv predmetiga aylanadi. Bilim va ko'nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan o'sishiga yordam beradi, dunyoqarash shakllanadi.

Inson ongining o'zgarishida uni faollik ko'rsatishi ham muhim ahamiyatga ega. Agar bola tug'ilganidan boshlab faollik ko'rsata boshlasa, keyinchalik bu faollik faoliyatga aylanadi. Faoliyat esa kishini o'zini o'rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir ko'rsatishuvidir. Bularning hammasi kishilar ongining o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Insonning uni o'rab turgan olamga o'zaro tasiri ob'ektiv munosabatlar tizimida namoyon bo'ladi, obektiv munosabat va aloqalar so'zsiz xar qanday real guruxlarda paydo bo'ladi. Gurux azolarining bu obektiv o'zaro munosabatlari subektiv shaxslararo munosabatlarda aks etadi. Xar qanday ishlab chiqarish odamlarning o'zaro birlashishini talab qiladi. Xech bir kishilik jamiyati agar unda odamlar bilan munosabat o'rnatilmasa, ular bir-birini to'g'ri tushunmasdan to'laqonli birgalikdagi faoliyatni tashkil eta olmaydi. Masalan, o'qituvchi o'quvchilarga biror narsani o'rgatish uchun ular bilan munosabatga kirishishi kerak.

Inson faolligining uziga xos xususiyatlari nimada? Eng avvalo uning farq qiluvchi xususiyati shuki, ish – harakatning mazmuni butunlay extiyoj bilan belgilanmaydi. Extiyoj motiv sifatida ish harakatga turtki beradiyu, ish – harakatning shakli va mazmuni esa ijtimoiy sharoit, talab va tajribalar bilan belgilanadi. Kishini ishlashga majbur qilayotgan motiv undagi ovqatga extiyoj bo'lishi mumkin. Lekin kishi, masalan, stanokni boshqarar ekan, ochligini kondirish uchun emas, unga topshirilgan detalni tayyorlash uchun ishlaydi. Uning ish harakatini mazmuni extiyojlar bilan emas, balki jamiyat undan talab qilayotgan bir maxsulotni tayyorlash maqsadi bilan belgilanadi. Demak, faoliyatning **birinchi farq** qiluvchi belgisi uning kishi tomonidan anglanganligi va ma'lum maqsadga yo'naltirilganligidir.

Ikkinchidan, faoliyat ong va iroda bilan bevosita bog'langan bo'ladi. Chunki ongsiz yoki irodaviy jarayonlarsiz xech qanday faoliyatni amalga oshirish mumkin emas. Demak, faoliyat anglangan maqsad bilan boshqariladigan kishining ichki /psixik/ va tashqi /jismoniy/ faolligidir.

Shunday qilib, faoliyat haqida gapirish uchun avvalo kishi faolligining maqsadi qanchalik anglanganligini aniqlash zarurdir.

Faoliyat – bu borlikka nisbatan faol munosabatning shaklidir, u orqali inson

bilan borlik urtasida aloka urnatiladi. Faoliyat orqali kishi tabiatga, narsalarga, boshqa kishilarga ta'sir qiladi. Ana shu harakatlarda kishi uzining ichki moxiyatini ochib, atrofdagi narsalarga nisbatan sub'ekt, odamlarga nisbatan shaxs rolini bajaradi. U narsalarning javob ta'sirini boshdan kechirish orqali esa kishilar narsalar, tabiat va jamiyatning haqiqiy, ob'ektiv, ichki moxiyatini bilib oladi.

Har bir oddiy ishni bajarishga qaratilgan va faoliyatning nisbatan tugallangan elementi ish – harakat deb aytiladi. Bu keltirilgan misolimiz predmetli ish – harakatlardir. Chunki u tashqi olamdagi u yoki bu predmetning xolatini yoki xususiyatini uzgartirishga karatilgan buladi.

Har kaday predmetli ish – harakat bir kancha harakatlardan tashkil topadi.

Biror faoliyatni bajarishdagi barcha harakatlar kishi tomonidan nazorat kilinib tuzatilib boriladi. Nazorat qilish va xolatlarni tuzatish kobiliyatidan maxrum bulgan kasallar xatto eng oddiy ish-harakatni xam muvoffaqiyatli bajara olmaydi. Ular stakanni stoldan olishda, og'izga olib kelishda xatolarga yo'l qo'yadilar.

Nazorat qanday yo'l bilan amalga oshiriladi? Bu sezgi organlari /kurish, eshitish, muskul sezgi va boshqalar orqali amalga oshiriladi. Chunki har bir ish – harakatni bajarayotganimizda barcha harakatlarimizni kuzimiz orqali yoki eshitish sezgimiz orqali tekshirib turamiz.

Shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanish omillari

Reja:

1. Shaxs ijtimoiy tasirlar mahsuli sifatida
2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs.
3. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi
4. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar.
5. Milliy va ma'naviy qadriyatlarning roli.

Shaxs ijtimoiy ta'sirlar mahsuli sifatida. “Shaxs” tushunchasi psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o'rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo'lgan aloqasi masalasini chetlab o'tolmagan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, “*Homo sapiens*” - “aqlli zot” tushunchasini o'zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo'lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning e'tirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darvin ta'biri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida yer yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko'proq biologik omillardan ko'ra, ijtimoiy - sotsial omillar ta'sirida ro'y bermoqda. Shuning uchun ham xar bir individni yoki shaxsni o'rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o'rganishni taqozo etadi.

Sotsial yoki ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko'rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan

ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo‘ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo‘lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Sharq allomalari ham bu o‘zaro bog‘liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o‘zlarining eng durdona asarlarini bag‘ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo‘lgan narsa shu bo‘lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda tutgan o‘rni va mavqeini bilish zarur. Shaxsni o‘rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan holda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rni bilan belgilanishi kerak.

Lekin, shaxs bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil yechimga kelinmagan. Bu o‘zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Nativizm yo‘nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlarni tug‘ma xarakterga ega, deb e’tirof etadilar (Lens, Gruber va b.q.).

Empirizm tarafdorlarining fikricha, yangi tug‘ilgan bola go‘yoki “top – toza taxta” (tabula rasa), unga hayot va undagi talablar o‘zining qonuniyatlarini yozadi va bola ularga so‘zsiz bo‘ysunishga majbur. Bu yo‘nalishning asoschilaridan biri Dj. Lokk bo‘lib (1632 - 1704) uning fikricha, tug‘ma fikrlar yoki g‘oyalar bo‘lishi mumkin emas, ular xoxish - tilak va og‘riq kabi elementar sezgilarning qayta ishlanishi natijalaridir. Xayotda ana shunga o‘xshash turli xil sezgilar va g‘oyalarning assotsiatsiyasi ro‘y beradi.

G.Leybnis (1646-1716) Lokka e’tiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof doskaning o‘zi bo‘lmaydi, xattoki, eng yaxshi silliqlangan marmar yuzasida ham sezilarli teshiklar, do‘ngliklar yoki tug‘ma asoratlar bo‘ladiki, ular layoqatlardek, inson taqdirida ma’lum rol o‘ynaydi. Bu ikkala yirik yo‘nalish o‘rtasidagi tortishuvlarga chek qo‘yish maqsadida **F.Galton** qator eksperimental tadqiqotlar o‘tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar mavjudligini “egizaklar metodi” yordamida asoslashga harakat qildi. 2 - jadvalda Galton tomonidan irsiy va orttirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.

3 - jadval

Musiqiy qobiliyatlardagi irsiy xususiyatlar

Ota – onalar; Bolalar	musiqaga moyil	musiqaga moyil emas
Musiqaga moyil	85 %	7 %
Musiqaga moyil emas	25 %	58 %

Egizaklardagi musiqaga moyillikning korrelyatsion ko‘rsatgichi ham yuqori bo‘lib (p 0,7), egizak bo‘lmaganlardan ancha farq qiladi (p 0,3 - 0,4).

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo‘lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati ta’sir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo‘lmagan tillar, masalan keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani

idrok qilish yumshoq, tonal tillarda so'zlashuvchi vietnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan.

Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga xarakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga ta'rif berish mumkin.

Shaxs - *ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir.* Shaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir.

Shaxsga taalluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (ob'ektni), so'ngra shu ta'sirlarning sub'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanoq "mening hayotim", "bizning dunyo" degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, ahloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta'qiblanadi. Shulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi sub'ekt bo'lsa, *jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.*

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta'sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma'naviy, ahloqiy va boshqalar. Bu ta'sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshq.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oila, bog'cha, maktab va boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tiqodi darajasida ko'tarilsa, va unda yana yangidan - yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi va o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muxandis bo'lib, elu - yurtiga xizmat qiladi.

Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan O'zbekiston sharoitini oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi.

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs. *Ijtimoiy norma* - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan xarakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, "Assalomu alaykum" deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma va hakoza. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, xayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. *Ijtimoiy sanksiyalar* - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va rag'batlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirlarga nisbatan ko'pchilikning ayblovi ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirlarning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, "ko'zini moshday qilib ochib qo'yish" ijtimoiy sanksiya hayotdagi bir ko'rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. *Rol* - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi xuquq va burchlaridan iborat xarakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida taxsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a'zo bo'lish, stipendiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator xuquqlar bilan birgalikda o'sha oliygoh ichki tartib - intizomi normalariga so'zsiz bo'ysunish, darslarga o'z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o'zlashtirish normalarini bajarish, amaliyotda bo'lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o'z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan "farzandlik" roli (ota va ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Ya'ni, konkret shaxsning o'ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli - tuman ijtimoiy rollarning xarakteridan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, kimdir "tartibli, ba'mani, fozil, ahloqli va odobli" deyilsa, kimdir - be'mani, bebosh, o'zgaruvchan, ikkiyuzlamachi (ya'ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo'lib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko'pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo'lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o'zi uchun o'ta ahamiyatli bo'lsa

(masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o'sha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. qolaversa, rollarning ko'pligi ba'zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirtidan taxsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy - iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o'zida qator qobiliyatlar va malakalarni talab qilmoqdaki, ayniqsa, yoshlar o'zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun ba'zan bir - biriga zid xislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo'lishmoqda. Masalan, yosh oila boshlig'i, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo'lmaslik uchun, bir vaqtning o'zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lishi mumkin. Bu xolat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o'z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

Ijtimoiy ta'sirlarning shaxs tomonidan anglanishi. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq - atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning ahloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul xarakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, xissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy xarakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o'zi, o'z xulq -atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz - "Men" - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va realikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi.

"Men" - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

O'z - o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha konkret shaxs tomonidan og'ir kechadi, ya'ni, inson tabiati shundayki, u o'zidagi o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni "yashirishga" harakat qiladi, xattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga siqib chiqariladi (avstriyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko'ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli

xil yomon asoratlardan, xissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, "Men" - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab, go'yoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada *refleksiya* deb ataladi. *Uning mohiyati* - aynan o'ziga o'xshash odamlar obrazi orqali o'zi to'g'risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya "Men" - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko'chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o'z yutuqlaringiz va mashg'ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo'lib, uning qaergadir shoshayotganligiga e'tibor bermadingiz. Shu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, hayoli boshqa yerda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda "mahmadona, laqmaroq" bo'lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o'rtog'ingiz bilan uchrashganda, oldingi xatoga yo'l qo'ymaslik uchun "O'rtoq, shoshmayapsanmi?" deb so'rab ham qo'yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir. Ya'ni, suhbatdosh o'rniga turib, o'zingizga tashlangan nazar ("men unga qanday ko'rinyapman?") - refleksiyadir.

Shaxsning o'zi xaqidagi obrazi va o'z - o'zini anglashi yosh va jinsiy o'ziga xoslikka ega. Masalan, o'ziga nisbatan o'ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o'smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo'ladigan "kattalik" xissi qizlarda ham, o'smir yigitchalarda ham nafaqat o'ziga, balki o'zgalar bilan bo'ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. qizlardagi "Men" - obrazining yaxshi va ijobiy bo'lishi ko'proq bu obrazning ayollik sifatlarini o'zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o'zida ayni paytda mavjudligiga bog'liq bo'lsa, yigitlardagi obraz ko'proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog'li uyg'un ekanligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham o'smirlikda o'g'il bolalardagi bo'yning pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan "Men" - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. qizlarda esa tashqi tarafdin go'zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarning bor - yo'qligiga bog'liq xolda "Men" obrazi mazmunan idrok qilinadi. qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo'lgan ayrim toshmalar yoki shunga o'xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo'lsa - da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o'ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

"Men" - obrazi va o'z - o'ziga baho. "Men" - obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. **O'z-o'ziga nisbatan baho** turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni, uning o'zi sub'ektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o'z - o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu

bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya'ni, bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u sub'ektiv xarakterga egadir.

O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqchiligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida xosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va hatti-xarakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Xattoki, bunday xolat suitsidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan "qochishga" intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O'zi-o'ziga baho o'ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqto'vlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik xolat "noadekvatlik effekti" deb atalib, uning oqibatida shaxs xattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, uquvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham (masalan, "xalaqit berdi-da", "falonchi bo'lmaganida" kabi bahonalar ko'payadi). Ya'ni, nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar xaqida bora-bora odamlar "oyog'i yerdan uzilgan", "manmansiragan", "dimog'dor" kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - *referent* guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki tazyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z - o'ziga baho sof ijtimoiy xodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Keng ma'nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho - o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik

sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat xislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat ma'naviyatini qadrlash xislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z - o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o'z-o'zini baholash - o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

■ o'z-o'zi bilan muloqot (o'zini konkret tarbiya ob'ekti sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);

■ o'z-o'zini ishontirish (o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysundirish);

■ o'z-o'ziga buyruq berish (tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifati);

■ o'z-o'ziga ta'sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida ma'qul ustanovkalarni shakllantirish);

■ ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezon, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Yuqoridagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o'z - o'zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o'rin tutadi. *O'z-o'zi bilan dialog* - oddiy til bilan aytganda, o'zi bilan o'zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichki dialog muhim regulativ rol o'ynaydi. Ye.Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko'rsatib o'tadi. 4 - jadvalda shaxs ichki dialogining bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan belgilar keltirilgan.

Jadval

Shaxs autodialogining muhim belgilari

Ichki dialogning shakllanganlik darajasi	Bosqichlari	Ichki dialogning darajaviy belgilari (autokommunikatsiya)
<i>Oliy</i>	<i>6 - bosqich</i>	Shaxsiy mazmundagi dialog (o'zidagi shaxsiy sifatlarni muhokama qilish, shaxsiy mulohaza)
<i>daraja</i>	<i>5 - bosqich</i>	Xodisa va narsalarga bog'liq bo'lgan sifatlar xususidagi ichki dialog
<i>O'rta</i>	<i>4 - bosqich</i>	Shaxsiy sifatlar muhokamasiga qaratilgan savollar - o'ziga talablar
<i>daraja</i>	<i>3 - bosqich</i>	Boshqalarning baholari ta'siridagi ichki mulohazalar, shaxsiy ahamiyat kasb etgan o'zgalar fikrlari asosida ichki dialog
<i>quyi</i>	<i>2 - bosqich</i>	Shaxsiy sifatlarga aloqador bo'lmagan o'zgalar fikrlari asosidagi dialog (xodisa va narsalarga aloqador fikrlar)

<i>daraja</i>	<i>1 - bosqich</i>	Kimdir nima haqidadir gapirish mumkin bo'lgan xolatlar yuzasidan tasavvurlar, lekin aniq fikr yoki munosabat yo'q. Autokommunikatsiyaga xojat yo'q.
----------------------	---------------------------	---

Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning ob'ektivligiga bog'liq tarzda o'z - o'zi bilan muloqatga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o'zini nazorat qila oladi. Shuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga holis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan xatolik uchun o'z "ich - etini yeb tashlaydi". Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

O'spirinlik davrida shaxs ijtimoiylashuvi. Shaxs, uning dunyoni bilish, o'zini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o'zaro munosabatlar jarayonida o'zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog'liq ayrim jihatlarini taxlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. Ya'ni, u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, xali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada *ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya* deb yuritiladi.

Demak, sotsializatsiya yoki *ijtimoiylashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan xolda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha xarakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10 - 15 ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan

ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama - qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart - sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda "qush uyasida ko'rganini qiladi" degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'hshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan "Ma'naviyat darslari", "Etika va psixologiya" kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks xolda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfdagi shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va baxslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. Chunki katta odam nafaqat tashqi ta'sirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta'sir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyaga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar va x-zo) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, Sharq xalqlarida juda e'zozlanadi. Shu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e'zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z xissasini qo'shadi.

Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs yo'nalishining shakllanishi. Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. Shaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'nalganligi masalasiga ham fanda katta e'tibor beriladi. *Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yo'naltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turg'un, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'nalganligi deb ataladi.*

Yo'nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

Mas'uliyat. Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning yetukligini belgilovchi muhim ko'rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda psixologiyada *nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya)* keng tarqaldiki, unga ko'ra, har bir insonda ikki tipli mas'uliyat kuzatiladi. Birinchi tipli mas'uliyat shundayki, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha xodisalarning sababchisi, mas'uli sifatida faqat o'zini tan oladi. ("Men o'zim barcha narsalarga mas'ulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o'zimga bog'liq, shuning uchun o'zim uchun ham, oilam uchun ham o'zim javob beraman"). Mas'uliyatlilikning ikkinchi turi undan farqli, barcha ro'y bergan va beradigan voqea, xodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o'qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshq.).

Xorij mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi turli mas'uliyat ko'proq o'smirlarga xos bo'lib, ulardan 84% mas'uliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu ma'lum ma'noda yoshlar o'rtasida mas'uliyatsizlikning avj olganligidandir. Shuning uchun ham "nazorat lokusi" tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj. Rotter (J. Rotter) ning fikricha, mas'uliyatni o'z bo'yniga olishga o'rgatilgan bolalarda havotirlik, neyrotizm, konformizm xolatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o'z -o'zini hurmat xissi ham yuqori bo'lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira halaqit bermaydi. Shuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan ta'lim muassasalarida yoshlarga ko'proq tashabbus ko'rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda Prezidentimiz I. Karimov siyosatining asosini tashkil etadi.

Maqsadlar va ideallar. Ijtimoiylashuvning mas'uliyat xissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish va uzoq va yaqinga mo'ljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. Maqsad va rejasiz inson - ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakteralanadi. Ularning shakllanishi va ongda o'rnashishida ma'lum ma'noda ideallar ham rol o'ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu - umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bulib, o'sha ideallar ob'ekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasiday mashhur va el suygan yozuvchi bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

Qiziqishlar va dunyoqarash. qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo'lib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha xodisalar, olamlar, ularning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan professional, bevosita yoki bilvosita bo'lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini shakllantirishga asos bo'ladi. Chunki *e'tiqod* shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Xalq doimo e'tiqodli insonlarni hurmat qiladi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin - Vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, ahloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka va shunga o'hshash.

E'tiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi. **Dunyoqarash** - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bulib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni,

milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga - kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddir.

Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar. Milliy va ma'naviy qadriyatlarning roli. Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individue), uning ma'naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanishi va o'zgarishi masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan. O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri - ma'naviy - ma'rifiy islohotlar bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a'zolari dunyoqarashini istiqlol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfiylik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o'rinda psixologiya o'zgarishlar sharoitida e'tiqod, dunyoqarash va ideallar o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillar xususida quyidagilar aytatadi:

1. Ma'naviyat va ma'rifat. Avvalo ma'rifat xususida. Bu - odamning tabiat, jamiyat va insonlar to'g'risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma'lumotlari majmui bo'lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun - mohiyatini belgilaydi. Demak, yoshlarga qaratilgan va ular o'qib, o'rganishi uchun yo'naltirilgan barcha turdagi ma'lumotlar (kitoblar, ommaviy - ahborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida eski, o'zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g'oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma'rifatli qilish borasidagi vazifalar Davlatimiz rahbari I.A. Karimov asarlarida muhtasar, aniq bayon etilgan. Ular asosida mamlakatimizda yangi "Ta'lim to'g'risidagi qonun" va "Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi" qabul qilindi. Ular yoshlarning eng ilg'or ilm - fan yutuqlaridan boxabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o'rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim - tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma'rifatli qilishning barcha shart - sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say'i - xarakterlar ma'naviyat borasidagi islohotlar, o'zbek madaniyati, san'ati, adabiyotini rivojlantirish ishlari, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

2. Oila. Yurtimizda oila hamisha davlat himoyasida va oliy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o'chog'i bo'lgani uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e'tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda "Oila" yili deb elon qilinishi, "Oila" ilmiy-amaliy Markazi o'z faoliyatini boshlashi jamiyatda, yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlarga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

3. **Mafkura.** har bir davrning o'z mafkurasi bo'ladi va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistik mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi mustaqillik mafkurasi shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a'zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g'oyalari, bilimlari majmui bo'lib, har bir ijtimoiy guruh o'z e'tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan bahramand bo'layotgan o'zbekistonliklar o'tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlari, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart - sharoitlarni anglab, o'zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va himoya qilishga tayyorlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasi ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir.

4. **Ijtimoiy ustnovkalar.** Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustnovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy xodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarini ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus olimi V.A. Yadov o'zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustnovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) elementar ustnovkalar (*set*) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustnovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart - sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) ijtimoiy ustnovkalar (*attitud*)- ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustnovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart - sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) bazaviy ijtimoiy ustnovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir.

G) qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr - qimmat topgan narsalarga nisbatan ustnovka. Masalan, sahih hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustnovkalarni o'zgartirishning eng sodda va qulay yo'li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta'sirlarni **qaytarishdir**. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo'lganda, *ob'ektivlashadi*, ya'ni o'z kuchini va mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, u yerda biror g'oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o'z siyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so'zlar va iboralar, xarakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo'l bilan ko'pchilikning ma'qullashiga erishadi. Ayniqsa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo'llaniladi. Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy

ustanovkalarni o'zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o'zgartirishga erishish mumkin.

7-maruza. **Shaxsning bilish jarayonlari va uning turlari**

Reja:

1. Shaxsning bilish jarayonlari va uning turlari haqida
2. Bilish jarayonlari
3. Diqqat, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va nutq haqida ma'lumot
4. Xotira va shaxs tajribasining boyligi
5. Bilish jarayonlarini boshqarish usullari.

Shaxsning bilish jarayonlari va uning turlari haqida. Professional faoliyat shaxsdan juda ko'p bilimlarni hamda malakalarni talab qiladi. Nima uchun u yoki bu kasbni tanlaganini anglab yetgan shaxs (motivlar muammosi), endi o'z faoliyati va qobiliyatlarini boshqara bilishi va o'z ustida muttasil ishlab, malakalarini orttirib borishi shart. *Professional bilimdonlik* shu nuqtai nazardan shaxs umumiy madaniyatining shunday yo'nalishiki, unga faqat kasbiga taalluqli bo'lgan bilimlardan tashqari shu bilimlarning hosil bo'lish yo'llari va malakalarning takomillashuvini ta'minlovchi psixologik jarayonlar va xolatlarni bilishni ham taqozo etadi. Bu psixologiyada bilish jarayonlari va ularning mohiyatini va kechishini bilish demakdir.

Ma'lumki, odamlar bir-birlaridan ko'p jihatlari bilan farq qiladilar. Masalan, ayrimlar ko'rgan - kechirganlarini juda yaxshi esda olib qolib, kerak vaqtda aniq esga tushira oladilar. Ba'zilar ko'zi bilan ko'rgan har qanday ob'ektni mayda detallarigacha bayon etish qobiliyatiga ega. Yana birlari eshitgan narsalari xususida aniqroq fikrlaydi, kimdir sodda, ravon tilga o'z xis - kechinmalarini ayta olsa, boshqalar - har bir hikoyaga albatta, fantaziya elementlarini qo'shishga moyil bo'ladilar. Demak, odamlarning tashqi olamdan oladigan taasurotlari va ularni ongda tartiblashtirish qobiliyatlari har xil bo'larkan. Ikkinchi tomondan, shunday kasb - korlar borki, u shaxsdagi u yoki bu sifatlarning mukammalashib borishiga imkon beradi. Masalan, yirik avtomatik boshqaruv tizimlarida ishlaydigan operator o'z diqqatini har qanday mayda o'zgarishlarga ham qaratishga o'rgansa, konstruktor mavhum matematik hisob - kitoblarga usta bo'lib boradi. Iqtisodchi - moliyachi pulning har bir tiyinidan foyda olishga o'rgansa, shoir tabiatan barcha xodisa va voqealarni badiiy bo'yoqlarda, o'ziga xos idrok qilishga moyilligi oshadi. Demak, odamning tashqi olam xossa va xususiyatlarini ongida aks ettirishi uning iqtidori o'sishi va professional malakalari rivojlanganligiga bog'liq tarzda kechadi. Shuning uchun har ongning muhim aks ettirish shakllari bo'lmish bilish jarayonlari - idrok, sezgilar, xotira, diqqat, tafakkur, iroda va hissiyotlarning inson hayoti va professional o'sishidagi rolga to'xtab o'tamiz.

Bu jarayonlar insonga juda yaqin va tanish. Chunki har birimiz ongimiz borligini, atrofdagi narsalar va xodisalarning ayrim alohida hamda yaxlit xususiyatlarini bilamiz. Bu narsa va xodisalar bizda har bir alohida sharoitda o'ziga xos hissiy - kechinmalarni keltirib chiqarishini ham bilamiz. Masalan, qorningiz och qolganda, yemishga bo'lgan talabingizni haqiqatan bor yoki

yo'qligini birovlardan so'ramaysiz-ku? Yoki kitob mutoala qilayotgan shaxs shu kitobni rost bilan ham o'zi o'qiyotganligini boshqalardan so'ramaydi. Bunday ishlar o'z - o'zidan tabiiy jarayonlarday kechaveradi. Faqat imtihon paytida kecha kechasi bilan mutoaala qilib, o'rganib chiqqan materialni nega hozir domla oldida eslay olmayotganligingiz sizni ko'proq qiziqtiradi va siz "Xotiram ustida ishlashim kerak" degan xulosaga kelasiz.

Darhaqiqat, bilish jarayonlari ham ma'lum ma'noda boshqariladigan jarayonlar bo'lib, agar siz o'z imkoniyatlaringizni kenggaytirish yoki iqtidor darajangizni orttirmoqchi bo'lsangiz, bu jarayonlarga oid ma'lum qoidalar va xususiyatlarni bilib olishingiz kerak.

Bilish jarayonlari. Inson ongi bir qarashda yaxlit narsa, aslida u ayrim alohida jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham atrof - muhitni, o'zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o'rganish uchun uni alohida psixik jarayonlarga bo'lib o'rgana boshlaganlar. Bu jarayonlar - sezgilar, idrok, xotira, diqqat, tafakkur, nutq va boshqalardir. Bu jarayonlar shu qadar bir - birlari bilan bog'liqki, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o'zi qiyin. Masalan, ko'rib idrok qilib turgan narsangizni fikrlamay ko'ringchi, uning mohiyatini bilasizmi? Diqqat bilan ko'rgan yoki o'qigan tekstingizni eslab qolasiz. Yoki biror narsa to'g'risida fikrlash uchun bizga bir vaqtda ham ilgarigi idrok obrazlari, ham eslab qolish mahoratimiz, ham ichki nutqimiz, irodamiz va diqqat kerak bo'ladi. Xattoki, tasodifan qo'limizga kirib ketgan zirapchaga bergan reaksiyamiz ham emotsiyalardan tashqari, o'sha narsaning bu yerda qanday paydo bo'lganligi kabi qator tafakkur jarayonlarini keltirib chiqaradi.

Murakkab kompyuter texnikasi chiqqandan keyin odamning o'z psixik jarayonlariga qiziqishi yanada ortdi. Endi ma'lumotlarni qabul qilish (an'anaviy idrok deb ataluvchi jarayonga o'hshash), ularni qayta ishlash (tafakkurga o'hshash) va uni saqlash (xotira) haqida ko'p gapiradigan bo'lib qoldik. Lekin bu insondagi tabiiy jonli jarayonlar ahamiyati va tarbiyasi masalasini yanada yuqori ko'tardi.

Psixologiya sohasida eksperimental ishlarning muvaffiqiyatli amalga oshirilishi aslida inson psixikasi kompyuterdan ko'ra murakkabligi va odam anglagan ma'lumotlaridan ko'proq narsalarni idrok qilib, qabul qilishini isbotladi. Masalan, maxsus asboblari yordamida aslida odam ko'rmayotgan, his qilmayotgan juda kuchsiz signallar ham fiziologik reaksiyalarni keltirib chiqarayotganligi qayd etildi. Masalan, shu narsa aniqlanganki, odam kino ko'rayotganda bir sekundda 24 kadrni idrok qiladi va biror tasvir ko'z o'ngida gavdalanadi. Psixologlar shunday eksperiment qilishdi: kunlarning birida o'ziga xos tasvir namoyon etildi. 24 ta kadr o'rniga 25 kadr berib, o'sha 25-kadrda "Koka - kola iching" degan yozuv berildi. Tabiiy, oddiy idrok bu bitta kadrni ilg'amaydi. Lekin kinoteatr bufetida ushbu ichimlikni ichish kadrda keyin 18 foizga oshgan. Demak, aslida ong bu ma'lumotni qabul qilgan, lekin real anglash, oydinlashuv ro'y bermagan ekan.

Analogik xolat xotiramizda ham tez - tez ro'y beradi. Kimnidir uchratib qolamizda, o'ylanamiz: qaerda ko'rgan ekanman? hech eslolmaysiz, lekin yuzi, ko'zi va boshqa sifatleri tanishday. Buni ham shunday izohlash lozimki, odam ko'rgan - kechirganlari aslida miyada saqlanadi, biz ong sohasiga ayrimlarinigina chiqara olamiz. Faqat, kasal bo'lib yoki biror narsadan qattiq tashvishga

tushaganimizda kalamizga har xil o'y - fikrlar kelaveradi. O'shalar aslida bor narsalarning beixtiyor tiklanishi.

Ongdagi ma'lumotlarning aslida miyamizdagilardan kamligining asosiy sababi - odam har qanday ma'lumotni *saralab, tanlab qabul qiladi*, o'zi uchun "ahamiyatsiz" deb baholagan narsaga diqqat ham qilmaydi, eslab qolmaydi ham. U o'z ongida barcha mavjud ma'lumotni o'ziga xos tarzda qayta ishlaydi, o'zgartiradi. Shuning uchun ham har bir inson o'ziga xos va qaytarilmasdir - individualdir, deyiladi. Bilish jarayonlardagi individuallik sabablarini tushunish uchun eng muhim bilish jarayonlari bilan tanishamiz.

Idrok va idrok qilish qonunlari. Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni *figura va fonda* idrok qiladi. Figura - shunday narsaki, uni aniq anglash, ajratish, ko'rish, eshitish va tuyish mumkin. Fon esa aksincha, noaniqroq, umumiyroq narsa bo'lib, aniq ob'ektni ajratishga yordam beradi. Masalan, gavjum bozorda ketayotgan taqdirda ham o'z ismimizni birov aytib chaqirsa, darrov o'sha tarafga qaraymiz. Ism - figura bo'lsa, bozordagi shovqin - fon rolini o'ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, biz biror narsani idrok qilayotgan paytimizda uni albatta biror fondan ajratib olamiz. Masalan, gul bozorida aynan qip-qizil atirgul sizga yoqib qolib, o'shani xarid qilasiz, qolgan gullar fonday ongingiz aktiviga o'tmaydi.

Shunday qilib, *idrok - bu bilishimizning shunday shakli, u borliqdagi ko'plab, xilma-xil predmet va xodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan ob'ektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks etishimizni ta'minlaydi*. Ya'ni, idrokning asosida narsa va xodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok o'ziga nisbatan soddaroq bo'lgan sezgi jarayonlaridan tashkil topadi. Masalan, olmaning shaklini, xidini, mazasini, rangini sezamiz, ya'ni alohida - alohida xossalar ongimizda aks etadi. Bu - sezgilarimizdir. Sezgilar yaxlit tarzda idrok jarayonini ta'minlaydi. Lekin olimlar idrokni sezgilarning oddiygina, mexanik tarzda birlashuvi, degan fikrga mutloq qarshilar. Chunki idrok ongli, maqsadga qaratilgan murakkab jarayon bo'lib, unda shaxsning u yoki bu ob'ektga shaxsiy munosabati va idrokdagi faolligi asosiy rol o'ynaydi. Masalan, buni isboti uchun ko'pincha **Rubin figurasi** tavsiya etiladi. Unda ikkita qora profil oq fonda berilgan. Bir qarashda ayrimlar bu rasmlarga qarab, "Bu - vaza" deb atasa, boshqalar uni bir - biriga qarab turgan ikki kishi yuzining yon tomondan ko'rinishi, deb ta'riflashi mumkin. Shunisi xarakterliki, birinchi marta shu rasmni ko'rgan odam uni yaxlit idrok qilib, nima ekanligini *tushunishga* xarakat qiladi, lekin biror figurani ko'rgach, ma'lum vaqtgacha boshqasini ko'rmay turadi. Agar shu idrok darajasi qolsa, ya'ni yana nimanidir ko'rishni xoxlamasa, u ikkinchi figurani ko'rmasligi ham mumkin. Bu bizdagi idrok jarayonlarining faolligimizga, ob'ektga munosabatimizga bevosita bog'liqligini ko'rsatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning kayfiyatimizga ham bog'liq. Tashvish bilan yo'lakchadan o'tib ketayotib, oyog'ingiz tagidagi narsa tugul, ro'paradagi odamni ham ko'rmay qolishingiz mumkin. Yoki san'at muzeyida tomosha qilib yurgan ikki kishi bir rasmda tamoman har xil narsalarni, elementlarni ko'rishi mumkin. Yaxshi kayfiyatda, yaxshi dustlar kompaniyasida iste'mol qilgan taom sizga juda mazaliday tuyuladi. Agar talaba biror fan predmetidan qarzдор bo'lib qolsa, och qoringa yegan shirin taomi ham

“ta’timaydi”, xatto nima yeganini ham unutib qo’yadi. Yomon kayfiyat ko’proq qora, nursiz ranglarni idrok qilishga moyil bo’lsa, yaxshi ko’tarinki kayfiyat, aksincha, hamma narsani eng yoqimli ranglarda “ko’radi”. Bu yana bir bor idrokning oddiygina aks ettirish yoki bilish jarayoni emas, balki shaxsdagi faol ustanovkalarga bog’liq bo’lgan, mantiqan asoslangan ongli jarayon ekanligini isbotlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo’lgan bir nechta qonuniyatlarni belgilaymiz:

A. Figura va fonning ilgarigi xarakterga bog’liqligi qonuni. Bu qonunning ma’nosi: odam ilgarigi tajribasida bo’lgan, bevosita to’qnash kelgan narsalarini idrok qilishga moyil bo’ladi. Agar biror predmetni u ilgari figura sifatida idrok qilgan bo’lsa, demak, keyingi safar ham uni aynan figuraday idrok qiladi, agar fon bo’lgan bo’lsa, tabiiy, fonday qabul qiladi. Bu qonunning hayotdagi o’rni chet davlatlarda borgan turistlar tajribasiga tayanib tushuntirilishi mumkin. O’zbekistonliklar Yer kurrasining qaysi burchagida bo’lmasin, o’zbek do’ppisi yoki atlas ko’ylakni juda tez ilg’ab oladilar va suyunib ketadilar ham. Yonidagi sheriglari o’zbek bo’lsa ham, aynan do’ppili o’zbekni ko’rib, ko’zlari yashnab ketadi. Boshqa millat vakillari, masalan, nigeriyalik ham milliy ko’ylagida yurgan bo’lishi mumkin, lekin o’zbek turist uchun bu kiyim fon edi, fonligicha qoladi ham.

B. Idrokning konstantligi qonuni. Bu qonun ma’lum ma’noda oldingisiga bog’liq. Ya’ni bunda ham ilgarigi tajriba katta rol o’ynaydi. Ma’nosi: odam o’ziga tanish bo’lgan narsalarni o’sha xossa va xususiyatlar bilan o’zgarishsiz idrok qilishga moyildir. Masalan, samolyot ichida o’tirib yerga qaraganmisiz? Avtomobil yo’llari, ularda xarakter qilayotgan mashinalar kichkina ko’rinadi, lekin biz ularni hozir kichrayib qolgan, deb idrok qilmaymiz-ku? Aslida ko’z qorachig’imizdagi aks kichkina bo’lsa-da, ularni o’zimiz “to’g’rilab” alohida predmetlar sifatida idrok qilaveramiz.

Bu o’rinda bir etnografning Afrikadagi kuzatishi xarakterli. U kunlarning birida pigmeylar deb ataluvchi qabila vakillaridan biri biri bilan quyuq o’rmondan chiqqan (bu qabilaning umri qalin o’rmonda o’tadi). Ro’para yaylovda sonsiz mollar podasi o’tlab yurgan bo’lgan. Etnograf ularni oddiy mollar podasi sifatida idrok qilgan, pigmey esa ularni chumolilarga o’hshatib, ularning ko’pligi va kichikligidan xayratlangan. Olimda idrokning konstantligi namoyon bo’lgan bo’lsa, uning sherigida uning buzilganligi kuzatilgan.

Demak, idrokimizning konstantligi, ya’ni ilgarigi tajriba asosida narsalarning xossa va xususiyatlarini o’zgartirmay, turg’un xolda yaxlit tarzda idrok qilish xususiyati bizga tashqi muhitda to’g’ri moslashuvimiz, narsalar dunyosida adashmasligimizni ta’minlaydi. Konstantlik - “constanta” so’zidan olingan bo’lib, o’zgarmas, doimiy degan ma’noni bildiradi.

V. Kutishlar va taxminlarning idrokka ta’siri. Ko’pincha bizning idrokimiz ayni paytda biz nimalarni kutayotganimizga bog’liq bo’lib qoladi. Biz o’zimiz kutgandan ham ko’p paytlarda o’zimiz ko’rgimiz kelgan narsalarni ko’ramiz, eshitgimiz kelgan narsani eshitamiz. Masalan, sonlar qatorida paydo bo’lgan V harfi uzoqdan albatta 13 soniday idrok qilinadi, yoki aksincha harflar

orasidagi 13 “V” ga juda o‘hshaydi. Kechasi yolg‘iz qolib kimnidir kutayotgan bo‘lsangiz, har qanday juda sekin sharpa ham oyoq tovushlariga o‘xshayveradi. Sog‘ingan do‘stingizga biror jihati bilan o‘hshash bo‘lgan odamni ko‘rsangiz-chi?

Shunday qilib, inson idroki shaxsiy ma‘no va ahamiyat kasb etgan ma‘lumot vositasida ongdagi bo‘shliqni to‘ldirishga xarakat qiladi. Birovning orqadan chaqirishini kutayotgan bo‘lsangiz, negadir albatta, bosh harfi to‘g‘ri kelgan ismni aytsa ham tezginada o‘sha tomonga o‘girilib qaraysiz. Aynan shunday xodisalar ba‘zan idrokda xatoliklarning kelib chiqishiga olib keladi. Amerikalik Dj. Begbi degan olim stereoskop orqali amerikalik va meksikalik bolalarga shakli unchalik aniq bo‘lmagan slaydlarni birin-ketin ko‘rsatgan. Amerikalik bolalar ularni beysbol o‘yini, oq sochli qiz ifodalangan desalar, meksikalik bolalar ularni buqalar jangi, qora sochli qiz, deb ta‘riflaganlar. Ko‘pchilik bolalar esa ko‘rsatilgan ikkita rasmdan faqat bittasini ko‘rganini e‘tirof etganlar. Demak, bizning idrokimiz, uning mazmuni madaniy va ma‘naviy muhitga ham bog‘liq bo‘lib, bu kutishlar tizimidan kelib chiqarkan.

G. O‘zgarma ma‘lumotning idrok qilinmasligi qonuni. Bu qonunning mohiyati shundaki, muntazam ta‘sir etuvchi ma‘lumot ongda uzoq ushlab turilmaydi. Masalan, o‘tirganingizda soatning tikkilashini eshitganmisiz? Ha, tovush eshitiladi, lekin ma‘lum vaqt o‘tgandan so‘ng go‘yoki u yo‘q bo‘lib qolganday - eshitilmaydi. Yoki eksperiment sharoitida yolg‘iz bitta nuqtadagi yorug‘lik manbai ko‘zga ta‘sir etilib, ko‘z ham shu nuqta bilan bir vaqtda xarakatga keltirib turilganda, 1-3 sekunddan so‘ng odam yorug‘lik manbaini ko‘rmay qo‘ygandek. Shunga o‘xshash eksperimentlar barcha idrok turlarida ham sinalgan. Past ohangli kuy ham ma‘lum vaqtdan keyin eshitmaganday hisni keltirib chiqarishini sinab ko‘rishingiz mumkin.

Nutq vositasida xadeb bir xil so‘zlarni qaytaraverish psixoterapevtik praktikada gipnotik xolatni keltirib chiqaruvchi omil sifatida ishlatiladi. Chunki bir xil so‘zlar xadeb qaytarilaversa, ular o‘zining ma‘no - mohiyatini ham yo‘qotadi. Masalan, ko‘chalarda yuradigan “folbinlar” ni ko‘rganmisiz? Ular avtomatik tarzda aytadigan so‘zlari aslida ularning o‘zlari uchun umuman ma‘nosini yo‘qotgan (“baxtingdan ochaymi, taxtingdan ochaymi?” va xakozo shunga o‘xshash so‘zlar). har qanday xarakat xadeb qaytarilaversa, “psixologik to‘yinish” xodisasi ro‘y beradi va xarakatlar avtomatlashib, uning ayrim detallari umuman ong nazoratidan chiqadi. Masalan, mahoratli raqqosa har qanday raqsga ham chiroyli, jozibali xarakatlar bilan o‘yin tushib ketaveradi.

D. Anglanganlik qonuni. Idrok qilayotgan shaxs uchun figuraning anglanganligi, uning zarurati va ma‘nosi katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Agar biz kuzatayotgan predmet, eshitayotgan nutq yoki his qilayotgan narsamiz ma‘nosiz, tushunarsiz, noaniq bo‘lsa, biz juda tez charchaymiz va toliqamiz. Masalan, xitoy tilini bilmaydigan odam shu tilda so‘zlashuvchilar orasiga tushib qolsa, psixologik jihatdan juda qiynaladi. Ya‘ni, *bizga barcha narsalarda biror ma‘no va mazmun kerak.* Odam odatda tushunadigan narsasinigina idrok qiladi. hattoki, ma‘ruzachining bugun tushuntirayotgan ma‘ruzasidagi faktlar sizning tushunchalaringiz va bilim doirangizdan uzoq bo‘lsa, professorga qarab o‘tirgan bo‘lsangiz ham uning gaplari qulog‘ingizga kirmaydi. Shunday paytlarda “Nima

deyapti o‘zi?” deb qo‘shnimizdan so‘rab qo‘yamiz ham, zero ma‘ruzasi o‘sha biz uchun qadrdon bo‘lgan o‘zbek tilida gapirayotgan bo‘lsa ham. Sinab ko‘rish uchun o‘rtog‘ingizga bir nechta so‘zlardan iborat qatorni bering. Ular orasida mazmunan bir - biriga bog‘liq bo‘lmagan so‘zlar, xattoki ma‘nosiz (teskarisiga yozilgan so‘zlar) bo‘lsin. Oraga 2-4 ta tanish o‘zbek tilidagi so‘zlardan aralashtiring. Bir daqiqa mobaynida qarab, eslab qolganini qaytarishni so‘rasangiz, o‘sha 2-4 ta so‘zlardan boshqalarni deyarli “ko‘rmaganining” guvohi bo‘lasiz.

Ye. Taxminlarni tekshirish jarayonida idrok qilish. Biz idrok jarayonida ilgarigi tajribaga tayanganimiz bilan ko‘pincha adashamiz, ba‘zan esa o‘zimiz uchun yangiliklar ochib, tajribani yanada boyitamiz. Ilgarigi tajriba va kelajakni bashorat qilish insonga xos xususiyat bo‘lib, bizning sezgi organlarimiz orqali keladigan ma‘lumotlarning ko‘lami va imkoniyatlarini yanada oshiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, *idrok - tashki muhit to‘g‘risidagi taxminlarimizni isbot qilishga qaratilgan faol jarayondir.* Biz bevosita idrokimiz “tagiga yetolmayotgan”, “tushunmayotgan” narsalarni bevosita his qilgimiz, qo‘limiz bilan ushlab ko‘rgimiz, ular bilan ishlagimiz keladi. Ya‘ni, idrok qilinayotgan narsada noaniqlik, sir paydo bo‘lsa, biz “Bu nima bo‘ldi?” degan savol asosida taxmin qila boshlaymiz va uni tekshirish uchun harakat qilamiz. Aynan harakatlar, amaliy ishlar idrokimiz imkoniyatlari va chegaralari kengaytiradi va anglashga yordam beradi. Shuning uchun ham har bir ishni boshlashdan avval nimaga egamiz, nima kerak va nima qilsak, tezroq yaxshi natijaga ega bo‘lamiz, degan savol bilan o‘zimizdagi tajribada bo‘lgan bilimlarimiz bilan unchalik aniq bo‘lmagan ma‘lumotlarni tarozuga solish va imkon boricha nutqimiz, xarakatlarimiz bilan real tajribani kengaytirishga intilishimiz kerak. Shunday qilib, bir qarashda oddiyroq tuyulgan idrok ham inson bilimlari, tushunuvchanligi va faolligi bilan bog‘liq psixologik jarayon bo‘lib, u aslida shaxsiy tajribamizning birlamchi asosi va bazasidir.

Xotira va shaxs tajribasining boyligi. Odam ko‘rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qola oladi. Ma‘lum bo‘lishicha, bir vaqtning o‘zida odam ongida 7 tadan ortiq belgiga ega bo‘lgan ma‘lumotning qolishi qiyin ekan ekan. Bu yettita so‘z, son, belgi, narsaning shakli bo‘lishi mumkin. Agar telefon raqamlari 8 ta belgili bo‘lganda, uni yodda saqlash ancha qiyin bo‘larkan. Demak, ongning tanlovchanligi va ma‘lumotlarni saralab, terib ishlatishi yana bir psixik jarayonni - xotirani bilishimiz lozimligini bildiradi.

Odatda biz biror bir materialni o‘qiydigan bo‘lsak, uni hech bir o‘zgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari material ma‘lum o‘zgarishlarga yuz tutib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq bo‘lib saqlanadi. Ba‘zi bir material yoki ma‘lumot xohlasak ham xotiradan o‘chmaydi, boshqasi esa juda qattiq xohlasak ham kerak paytda yodimizga tushirolmaymiz Bu kabi savollar, inson bilish jarayonlaridagi eng muhim savollar bo‘lib, ba‘zan o‘z taraqqiyotimiz va kamolatimizni ham ana shunday omillarga bog‘lagimiz keladi.

Ma‘lum bo‘lishicha, inson miyasi har qanday ma‘lumotni saqlab qoladi. Agar shu ma‘lumot biror sabab bilan odamga kerak bo‘lmasa, yoki o‘zgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yo‘qoladi. Lekin har doim ham bizning professional

faoliyatimiz manfaatlariga mos ma'lumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham ko'pchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shug'ullanadi.

***Xotira** - bu tajribamizga aloqador har qanday ma'lumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bog'liq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador ma'lumotlarning ongimizdagi aksidir.*

Inson xotirasining yaxshi bo'lishi, ya'ni xis-kechinmalarimiz, ko'rgan - kechirganlarimizning mazmuni to'laroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bog'liq:

- esda saqlab qolish bilan bog'liq xarakatlarning yakunlanganlik darajasiga;
- shaxsning o'zi shug'ullanayotgan ishga nechog'lik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;
- shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;
- shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;
- irodaviy kuchi va intilishlariga.

Xotira jarayonlari shaxsning faoliyatdagi yutuqlariga bog'liq bo'lgani uchun ham, uning tabiati, qanday kechishiga ko'plab olimlar ahamiyat berganlar. Masalan, nima uchun odam u yoki bu ma'lumotni xotirada saqlaydi, degan savolga turli olimlar turlicha javob beradilar. Masalan, fiziologlar uning sababini miyada hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlari - assotsiatsiyalar bilan bog'lashsa, bioximiklar - ribonuklein kislota (RNK) va boshqa bioximik o'zgarishlar oqibatidadir, deb tushuntiradilar.

Psixologlar esa xotirani doimo inson faoliyati, uning shaxs uchun ahamiyati va motivlar xarakteri bilan bog'laydilar. Chunki shaxsning yo'nalganligi, uning hayotdagi mavqei va qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasi aynan xotirasining mazmuniga bog'liq. Shuning uchun xattoki, shunday gap ham bor: "Nimani eslashingni menga ayt, men sening kimligingni aytaman".

Amaliy nuqtai nazardan xotiraning samaradorligi va uni o'quv va mehnat faoliyati jarayonida oshirish katta ahamiyatga ega. Chunki ko'pincha odamlar orasida ishchanrog'i, o'quvchi yoki talabalar orasida bilimlirog'i ham bir qarashda xotirasining kuchi bilan boshqalardan ajralib turadi. Buyuk bobokalonimiz Amir Temurning xotirasi haqida afsonalar yuradi. Masalan, u o'z qo'l ostidagi beklarning nafaqat ismini, balki otasining ismlarini ham yoddan bilarkan, uchrashuvlarda bevosita nomini aytib murojaat qilarkan. Bu fazilat ham uning o'z qo'l ostidagilar orasida obro'ining balandligiga ta'sir ko'rsatgan. Amerikaning mashhur Prezidentlaridan Avraam Linkoln ham ana shunday fenomenal xotirani o'z yaqinlari va ish yuzasidan u bilan bog'liq bo'lgan xodimlarga nisbatan namoyon etib, lol qoldirgan ekan. Demak, xotira tarbiyasi, uni kerakli yo'sinda rivojlantirish - kerak bo'lsa, shaxsiy obro' hamda ishdagi samara masalasi bilan bevosita bog'liq ekan.

Umuman, ***xotiraning samaradorligi** eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog'lanadi.* Demak, odamlar ham aynan shu sifatlarga ko'ra ham farqlanadilar:

- materialni tezda eslab qoladiganlar;
- materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;

■ istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba'zi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug'ma deb atashadi. To'g'ri, oliy nerv tizimi, uning o'ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o'ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda ko'pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning *xotirasi ko'rgazmali - obrazli* bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar *so'z - mantiqiy xotira* tipi vakillaridir. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, "yuragidan" o'tkazgan, unda biror yorqin emotsional obraz qoldirilgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu - *emotsional xotiradir*. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni *fenomenal xotira* sohiblari deb atashadi. Psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo'lgan kishilar to'g'risida ko'p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida Yuliy sezar, Napoleon, Mosart, Gauss, shaxmat ustasi Alexin kabi insonlar xotirasi ana shunday noyob bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A.R. Luriya ham ana shunday xotira sohiblaridan biri - asli kasbi jurnalist bo'lgan Shereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, Dantening "Ilohiylik komediyasi" dan olingan uzundan - uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan so'ng so'zma - so'z aytib berolgan. Shunisi xarakterli ediki, komediya unga notanish bo'lgan italyan tilida yozilgan edi. Ko'pchilikni qanday qilib yaxshi, mustahkam esda saqlab qolish muammosi qiziqтира, Shereshevskiy uchun qanday qilib unutish masalasi murakkab edi. Uni xotira obrazlari doimo qiynar, ko'rgan narsalari ko'z oldida gavdalanaverar edi. qanday qilib eslab qolasiz? degan savolga u shunday javob bergan: men "materialni" o'zimga tanish va sevimli bo'lgan Moskva ko'chalariga joylashtiraman. Bir marta bir materialning bir bo'lagi o'sha "ko'chaning" salqin tushgan yeriga tushib qolib, esga tushirishi ancha qiyin bo'lgan ekan. Shunga o'xshash har bir fenomenal xotira egalarining o'ziga xos eslab qolish uslublari bo'lar ekan.

Shotlandiyalik matematik A.Etkin 1933 yili 25 ta bir - biri bilan bog'lanmagan so'zlardan iborat ikki qatorni eslab qolib, hech bir xatosiz uni 27 yildan keyin esga tushira olgan. "qilich va qalqon" kinofilmidagi rus razvedchigi I.Vaysning natsistlar tomonidan rejalashtirilgan birinchi navbatda batamom yo'q qilinishi lozim bo'lgan ob'ektlar - shifrlari bilan ko'rsatilgan ro'yxatini bir karra ko'rib chiqib, bir necha daqiqadan so'ng esga tushirganini eslang. U ham go'yoki, ko'rib turganday o'sha ro'yxatlarni qaytadan o'qiganday, takrorlaydi. Tarixda bunday kishilar bor va ular bizning oramizda ham yo'q emas. Muhimi shundaki, ana shu fenomenal xotirani shaxs va jamiyat manfaatiga mos tarzda unumli ishlata bilishdir.

Esda saqlangan ma'lumotni xotiradan chiqarib olib, qayta tiklash ham muhim muammo. Chunki ko'pincha biz xotiramizda kechagina o'qigan yoki yaqindagina o'qituvchimiz aytib bergan ma'lumotning borligini bilamiz-u, lekin kerak vaqtda

uni esga tushira olmaymiz. Ma'lumotni xotiradan chaqirib olish omillariga quyidagilar kiradi:

Ma'mulotning anglanganligi. Biz o'zimiz to'la anglagan, tushungan narsalarni osonroq esga tushiramiz. Masalan, alfavitni juda oson esga tushiramiz, yoki 1, 2, 3, 4 va hakoza tartibli sonlarni bir ko'rgandan so'ng u milliongacha bo'lsa ham esga tushirishimiz sirayam qiyin emas. Lekin shu sonlardan bor yo'g'i 7 - 8 tasini teskari yoki aralash tartibda yozilgan bo'lsa, ularni esga tushirish ancha mushkul bo'ladi. "Psixologiya" yozuvini esga tushirish juda oson, lekin "i p i o x o ya s l g" harflari to'plami aynan o'sha harflardan iborat bo'lsa ham sira esga tushira olmaymiz. Demak, materialni yaxshilab esda saqlash va esga tushirish uchun uni tushunish va anglash kerak. Mazmunini va mohiyatini tushungan xolda iloji bo'lsa, o'zimizdagi qiziqishlarga bog'lay olishimiz kerak.

Kutilmagan ma'lumot. Kutilmaganda paydo bo'lgan yangi va yaxshi ma'lumot ham yaxshi esga tushadi. Masalan, sonlar qatorida berilgan bitta harf, yoki aksincha, harflar orasidagi bitta son, uzun jumlar orasida paydo bo'lgan qisqa jumla esga tezroq va aniqroq tushadi. Buning oddiy sababi - biz kutilmaganda paydo bo'lgan ma'lumot yoki narsaga hayratlanamiz, jonli emotsiyalar bilan javob beramiz, bu esa yaxshi eslab qolishga va kerak bo'lganda, yorqin tiklashga asosdir.

Ma'lumotning mazmun yoki shakl jihatdan bir - biriga yaqinligi. Masalan, agar ko'plab bir - biriga bog'liq bo'lmagan so'zlar orasida "erkak" va "ayol" so'zlari paydo bo'lgan bo'lsa, bittasining esga tushirilishi ikkinchisining ham esda tiklanishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham o'quv rejasiga kiritilgan barcha fanlar shunday birin-ketinlikda beriladiki, birini o'zlashtirish ikkinchisining ham o'zlashtirilishi, bir - birini to'ldirishga xizmat qilsin.

Esda saqlash vaqti bilan esga tushirish vaqti o'rtasidagi farq. Odamda berilgan ma'lumotni idrok qilish va shu orqali esda saqlash vaqti qanchalik ko'p bo'lsa, esga tushirish ham osonroq bo'ladi. Shuning uchun ham uzoq muddatli xotirada saqlanadigan informatsiya uzoq vaqt mobaynida, ko'pincha bir necha marta qaytarib beriladi, qisqa muddatlida esa bir marta, qisqa fursatda beriladi va shu narsa esga tushirish kerak bo'lganda, tiklanmaydi. Masalan, biror tekstni kompyuterga kiritish uchun o'rtog'ingizga berib, keyin nimalarni kiritganini so'rang. Javob aniq: "Esimda yo'q". Ya'ni ma'lumotning umumiy mazmuni yodda qolsa ham, asosiy tushunchalar va mohiyat esda qolmaydi.

Shunday qilib, xotira faol jarayon bo'lib, u shaxsning u yoki bu turli ma'lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog'liq bo'ladi. Eng xarakterli narsa shuki, inson faqat eshitgan ma'lumotining 10 foizini, eshitgan va ko'rgan narsasining 50 foizgachasini, o'zi faol bajargan ishlarining deyarli 90 foizini yodda saqlaydi. Bu ko'plab psixologik eksperimentlarda isbot qilingan. Shaxsning o'zi o'ylab topib, o'zi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi. Bu xodisa psixologiyada *generatsiya effekti* deb ataladi. Agar talaba yoki o'quvchi ham o'zi biror teoremani mustaqil ravishda isbot qilgan bo'lsa, yoki biror xulosaga mustaqil ravishda kelolgan bo'lsa, o'qituvchi tushuntirgan xodisaga yaqin narsa to'g'risida o'rtoqlariga so'zlab bergan bo'lsa, albatta uni xoxlagan paytda osongina esga

tushiradi. Shuning uchun ham oxirgi paytlarda o'yin metodlari, munozara metodlaridan o'quv jarayonida ham keng foydalanilmoqda. Xattoki, kattalarni qisqa fursatda o'qitish va malakalarini oshirishda ham turli xil amaliy o'yinlardan, ijtimoiy psixologik treninglardan foydalanishning ma'nosi ham shunda - yaxshi va tez eslab qolish hamda samarali esga tushirish. Iqtisodiy o'quvlarda turli xil "keys stadi" larni taxlil qilish va o'z nuqtai nazaricha maqbul xarakat shakllari qarorlar qabul qilish ham mutaxassislar malakasini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Shu o'rinda xotiraning sakkiz qonunini eslab qo'yishni taklif etamiz:

1. **Anglanganlik qonuni.** Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni mustahkam xotirada muhrlagan bo'lamiz.

2. **Qiziqish qonuni.** Anatol Frans: "Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak" deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatda bo'lishimiz, va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

3. **Ilgarigi bilimlar qonuni.** Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari o'qigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan o'qiyotganday his qilsangiz, demak, siz ilgarigi tajribangiz yetishmaganligidan uni yaxshi o'zlashtira olmaganligingizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar ham tajribaga aylangandagina, yangilariga zamin bo'la oladi.

4. **Eslab qolishga tayyorlik qonuni.** Biror materialni eslab qolishdan avval, bo'lg'usi aqliy ishga qanday hozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Masalan, fizika o'qituvchisining barcha darslari sizga doimo ma'qul bo'lgan bo'lsa, Siz: "Bugun ham yangi narsa o'rganib chiqaman", deb o'zingizni ishontirasiz va oqibatda natija ham yaxshi bo'ladi. Yoki vaqtga nisbatan tayyorlik ham shunday. "Bir amallab imtihon topshirsam, keyin qutulaman", deb darsga tayyorlangan bo'lsangiz, imtihon tugagach, go'yoki miyangizni birov "yuvib qo'yganday" tasavvur hosil bo'ladi. Agar materialni mutaxassis bo'lishim uchun juda kerak, deb umringiz oxirigacha muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muqim saqlanadi.

5. **Assotsiatsiyalar qonuni.** Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan edi. qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo'ladi. Masalan, ayni konkret xona o'sha yerda ro'y bergan xodisalarni ham eslatadi.

6. **Birin - ketinlik qonuni.** Xarflarni alfavitdagi tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo'lganidek, xotirada ham ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishga va kerak bo'lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.

7. **Kuchli taassurotlar qonuni.** Eslab qolinadigan narsa to'g'risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo'lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo'ladi. Bundan tashqari, siz uchun ahamiyatli va jozibali ma'lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushiriladi.

8. **Tormozlanish qonuni.** Har qanday muayyan ma'lumot o'zidan oldingi ma'lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning o'chib ketmasligi uchun yangini esda saqlashdan avval mustahkamlash choralarni ko'rishingiz kerak.

Demak, yaxshi kuchli bilimlarga ega bo'lish uchun har bir predmet yoki fanning mavzularini o'ziga xos tarzda yoqtira olish va xotirada saqlash uslublarini ishlab chiqishingiz kerak ekan. Lekin albatta, matematika fanidan keyin fizikani, tarixdan keyin adabiyot fanini, she'r yodlashni uyqu oldidan amalga oshirmaslikni maslahat beramiz.

Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati. Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga ega bo'ladi. Aks xolda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik ob'ekt bilan to'qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya'ni, biz ko'rgan, eshitgan, xis qilgan narsalarimizning barchasi **ma'noli**, kerak bo'lsa, **ma'nili** bo'lishini xohlaymiz. Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma'no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dehqon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. xattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli hil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shug'ullanuvchi muxandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o'quvchi uchun - ilm manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir. Har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr - qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u goh ijobiy, goh salbiy bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va xodisalarga tanlab munosabatda bo'lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar shunchalik ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik taxlili - shunchalik befarqlik xolatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir - asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va xodisalarining biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatliligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izhor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada **tafakkur**, **fikrlash** deb ataladi.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'ektlari hisoblanmish narsa va xodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib - fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va xalqlar psixologiyasi qismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni ta'kidlash joizki,

*birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;

* ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;

* uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;

* to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo'q paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik xududlari to'g'risida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini bilgani uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida talaba kecha o'qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko'rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro'parasida namoyon bo'layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro'y bergan xodisalarni yana formulalar va statistik hisob - kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta'minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha xisob - kitob ishlari - eng elementar xarakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavhum teoremlarni isbot qilishga qaratilgan operatsiyalar miyada sodir bo'ladi. Shuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinroq masala xususida fikr bildirishini so'rasangiz, "hozir boshim og'rib turibdi, juda charchaganman, biroz o'zinga kelay, keyin fikrlashamiz", deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fikrlash faoliyati o'zaro uzviy bog'liq ekan. Miyamizning fikrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchalik salmoqliki, ayrim olimlarning fikricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo'ladigan murakkab, o'ta "aqlli" kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan.

Kallamizga kelgan barcha o'y - hayollar - bu *fikrlardir*. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, har on, har daqiqada odam miyasi qandaydir fikrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish - *fikrlash* jarayonidir.

Fikrlash jarayoni aslida ma'lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks xolda u boshqa jarayonga - hayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fikr, g'oya, aniq yechim bo'lmaganda, inson miyasining borliqdagi narsa va xodisalar mohiyatini aks ettirishi *hayol* deb ataladi. Shuning uchun ham do'stlar davrasida ba'zan muammo xususida tortishuv bo'lib qolganda, aniq bilimi yoki g'oyasi yo'qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab "Juda olib qochishga ustasan-da, hayolparast" deyishadi.

Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko'raylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolg'acha berilgan. Vazifa: eshikka shamni o'rnatib, yoqib qo'yish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga to'g'ri yechimga kelish qiyin. Agar qutichani bo'shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka qoqish mumkinligi to'g'risida fikr kallaga kelmaguncha, yechimni topish qiyin. Ayni shu masala ikki xil shart bilan berilgan: bittasida quticha mixlar bilan to'la deyilgan,

ikkinchisida quticha bo'sh deb berilgan. Ikkinchi xolatda bolalar uning yechimiga tezroq kelishgan.

Psixologlarning fikricha, har qanday masalani yechish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina yechimga kelarkan. Agar idrok bilan bog'laydigan bo'lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o'rinlari almashadi va hakoza. Bunday individual farq shundaki, ba'zi bolalar yechimga to'g'ridan - to'g'ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha yechimning variantlarini ko'z oldiga keltirib, so'ng bir qarorga keladi. Kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir juda sekin. Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma - yon o'tirgan ikki bola bir xil yechimni belgilaydi, lekin o'sha yechimga kelish yo'llari har birida o'ziga xos bo'ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini *tafakkur psixologiyasi* o'rganadi. Muammoning yechimi ba'zan birdan, yorqin yulduzday yarq etib paydo bo'ladi. Bunday psixologik xolat psixologiyada **insayt - oydinlashuv** deb ataladi. Odam qachon ana shunday fikrlarda tiniqlik, insayt paydo bo'lganini o'zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o'z fikr yuritish qonuniyatlariga e'tibor berib, yangi g'oya qachon, qanday yo'l bilan paydo bo'lganiga javob topolmaganlar. Xattoki, ba'zan shunday ham bo'ladiki, yangilik kashf etgan olim o'zining fikri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, qolaversa, kashfiyot go'yoki uniki emasday, qaerdan kelib qolaganini ham tushunmaydi. Shuning uchun ham ko'plab genial kashfiyotlarning haqiqiy qadr - qimmatini muallif o'tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo'lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o'tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli. Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al - Farg'oni, Xorazmiy, Zamashhariy kabi allomalar o'zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g'oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o'lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R.Dekartning kallasiga analitik geometriya g'oyasi kelganda, o'zida yo'q xursand bo'lgan va cho'kkalab, yig'lab shu fikrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darhaqiqat, miyadagi tiniqlik, oydinlashuv avvalo Ollohning inoyati, qolaversa, o'sha fikr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to'kkan zahmatli terlari evaziga ro'y beradi. Umuman yangiliklar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. Chunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashf qilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo'l bilan uni ochishi mumkinligini o'zi ham bilmaydi. Shu o'rinda akademik Kedrovning Mendeleev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliklari juda o'rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma'lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o'ylab yurgan. "Kallamga kelyapti-yu, uni ko'rolmayapman", deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy jadvalni "ko'rgan". Xursand bo'lib ketib, uyg'ongan zahoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi ishi bilan o'ngidagi ishining farqi shu bo'lganki, tushida yengil moddalar pastda joylashgan bo'lgan, Mendeleev ularni o'ngida "to'g'rilab" chiqqan. Bu ham o'sha insaytga bir misol.

Tafakkurning turlari. Insonning fikrlash jarayoni tahlil qilinganda, uning qanday shakllarda kechishi ahamiyatli bo'lib, bu uning turlari va shunga ko'ra

fikrlashdagi individuallik masalasidir. 5- jadvalda tafakkurning turli mezonlar asosidagi klassifikatsiyasi keltirilgan.

Hayot mobaynida o'qiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g'oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni **nazariy tafakkur**dir. Undan farqli **amaliy tafakkur** bevosita hayotda va xarakatlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

5-Jadval

Tafakkur turlari

Shakliga ko'ra	ko'rgazmali xarakat ko'rgazmali obrazli mantiqiy
Ko'riladigan masalaning xarakteriga ko'ra	nazariy amaliy
ijodiylik elementiga ko'ra	konvergent divergent
yangiligi va noyobligiga ko'ra	reproduktiv produktiv (ijodiy)

Ko'rgazmali - xarakat tafakkurining xususiyati shundaki, u ham odamning real predmetlar bilan ish qilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. **Ko'rgazmali - obrazli tafakkur** esa ko'rgan - kechirgan narsalar va xodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizda gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. **Mantiqiy tafakkur** - bu mavhum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan xolda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan xukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab xodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavhum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi.

Fikrlashimizning yana bir turi **reproduktiv** bo'lib, uning mohiyati - ko'rgan - bilgan narsamizni aynan qanday bo'lsa, shundayligicha, o'zgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi. Undan farqli **produktiv yoki ijodiy tafakkur** - fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo'shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Shunga bog'liq bo'lgan **konvergent** fikrlash masalaning yechimi faqat bitta bo'lgandagi fikrlashni nazarda tutsa, **divergent tafakkur** - fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo'lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo'lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo'ladi. Fikrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba'zan uning *kreativlik* sifati bilan bog'lab tushuntiriladi. Kreativlik - shunday xislatki, u go'yoki yo'q joyda bor qiladi, ya'ni oddiygina, jo'ngina narsalarga boshqacha, birovlarinikiga o'hshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, uchta so'z berilgan - "qalam", "ko'l", "ayiq". Uchasini qo'shib, yangi jumlarlar tuzish kerak.

Har kim o'zidagi kreaktivlik darajasiga ko'ra turli xil jumlar tuzsa bo'ladi, masalan, "Bola qalamni olib, ko'lda cho'milayotgan ayiq rasmini chizdi". Yoki "Terak qalamchalari ekib chiqilgan ko'l yoqasida bir ayiq bolasini cho'miltirardi". Shunga o'hshash ko'plab jumlar tuzish mumkin.

Tafakkur shakllari va operatsiyalari. Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, xukmlar va xulosa chiqarish kiradi.

Tushunchalar - tafakkurning shunday shakli, unda narsa va xodisalarga xos bo'lgan eng umumiy va xarakterli xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Ular umumiy va juz'iy, konkret yoki mavhum bo'lishi mumkin. Masalan, "ong" tushunchasini oladigan bo'lsak, uning eng muhim va boshqa tushunchalardan farq qiladigan jihatlarini ajratishimiz kerak: faqat insonga xoslik, oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi ekanligi va xakozo.

Hukmlar - atrofimizdagi narsalar va xodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Masalan, "Inson ongli mavjudot" degan xukm - fikr "odam, inson", "ong" va "mavjudot" tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalab turibdi. Ana shunday xukmlar bizning nutqimizda har kuni juda ko'p ishlatiladi va ular tabiatan turli bog'liqliklarni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi, rost yoki yolg'on bo'ladi. Shaxsning insoniyligi aslida u ishlatadigan iboralarning qanchalik mantiqqa, hayotiy haqiqatlarga to'g'ri kelishi, argumental ekanligi bilan baholanadi. Doimo to'g'ri, mantiqan fikr yuritgan odamni biz "bama'ni, gapida jon bor, haqiqatgo'y" deb ta'riflaymiz.

Xulosalar - mantiqiy tafakkurning yana bir shakli bo'lib, ular fikrlar, xukmlar va tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishdan yangi bir fikrlarni keltirib chiqarishni nazarda tutadi. Masalan: 1- xukm: *O'zbekiston - mustaqil davlat.*

2- xukm: *Qirg'iziston - mustaqil davlat.*

3- xukm: *Qozog'iston - mustaqil davlat.*

4- xukm: *Turkmaniston - mustaqil davlat.*

5- xukm: *Tojikiston - mustaqil davlat.*

Demak, barcha Markaziy Osiyo davlatlari - mustaqildir.

Shunga o'hshash biz ba'zan ayrim fikrlardan umumiy bir fikr keltirib chiqaramiz (bu - induktiv xulosa chiqarish), ba'zan esa aksincha, umumiydan juz'iy - alohida fikr chiqaramiz (fikrlashning bunday xarakati deduksiya deb ataladi).

Bundan tashkari, psixologiya bizdagi fikrlash jarayonini ta'minlovchi alohida **operatsiyalarni** ham o'rganadi. Fikrlash operatsiyalariga **analiz** (fikran narsa va xodisalarga taalluqli sifat va xususiyatlarni alohida qilib ajratish, tahlil qilish), **sintez** (analiz jarayonida ajratilgan qismlarni yana fikran birlashtirish, qo'shish), **mavhumlashtirish** (alohida biror xususiyatni ajratib, boshqalaridan fikrni chalg'itish, ayrim xossani mavhumlashtirish), **taqqoslash** (predmetlar va ularga xos bo'lgan xususiyatlarni fikran bir - biriga solishtirish, umumiy va farq qiluvchi jihatlarini topish), **umumlashtirish** (umumiy va muhim sifatlariga ko'ra predmetlarni guruhlashtirish, umumiyashtirish) kabilar kiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar

persepsiya, idrok, xotira, assotsiatsiya, konstantlik, tafakkur, insayt, konvergent va divergent tafakkur, mantiq, erkin fikrlash, nostandart fikr

Seminar mashg'ulotlarida muhokama qilinadigan savollar

1. Idrok va boshqa bilish jarayonlari. Sezgi va idrok.
2. Idrokning turlari va namoyon bo'lishi.
3. Idrok qonunlari va uni boshqarish.
4. Xotira va uning inson hayotida roli.
5. Xotira jarayonlari: esda saqlash, esga tushirish va eslab qolish.
6. Xotiraning o'stirish va tarbiyalash
7. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati.
8. Tafakkurning turlari.
9. Tafakkur shakllari va operatsiyalari.

8-ma'ruza: Shaxsning individual xususiyatlari. Xarakter, temperament va qobiliyatlarni bilishning ahamiyati

Reja:

1. Shaxsning individual psixologik xususiyatlari haqida
2. Shaxsning xarakter xususiyatlari va ularni shakllantiruvchi omillar
3. Temperament va uning tiplari
4. Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi.
5. Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar.
6. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi.

Individual - tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har bir shaxs o'ziga xos qaytarilmas dunyo. Dunyoda bir - biriga aynan o'hshash bo'lgan ikki kishini topish juda mushkul. Odam tashqi qiyofasi, bo'yi - basti bilan boshqa biror kimsaga o'xshashi mumkin, lekin fe'li, mijozi va shaxs sifatidagi xususiyatlari nuqtai nazaridan aynan bir xil insonlar bo'lmaydi. hattoki, olimlar bitta tuxumda rivojlangan egizaklarda ham juda ko'p jihatdan aynan o'hshashlikni qayd qilishgan, shaxsiy sifatlaridagi korrelyatsiyada esa ba'zi tafovutlar aniqlangan.

Shaxs - qaytarilmas, u o'z sifatleri va borligi bilan noyobdir. Ana shu qaytarilmaslik va noyoblikning asosida uning individual psixologik xususiyatlari majmui yotadi. Shu o'rinda biz yuqorida ta'rif bergan shaxs tushunchasi bilan yonma - yon ishlatiladigan yana ikki tushunchaga izoh berish o'rinli deb hisoblaymiz. Bu - "indivud" va "indivudallik" tushunchalaridir. **"Indivud"** tushunchasi umuman "odam" degan tushunchani to'ldirib, uning ijtimoiy va biologik mavjudot sifatida mavjudligini tasdiqlaydi va uni bir tomondan, boshqa odamlardan farqlovchi belgi va xususiyatlarini o'z ichiga oladi, ikkinchi tomondan, o'ziga va o'ziga o'hshashlarga xos bo'lgan umumiy va xarakterli xususiyatlarni qamrab oladi. Demak, indivud - insonga aloqadorlik faktini tasdiqlovchi ilmiy kategoriyadir.

"Indivudallik" - yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo'lib, u konkret odamni boshqa bir konkret odamdan farqlovchi barcha o'ziga xos

xususiyatlar majmuini o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan shaxs tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, shaxsning individualligiga uning qobiliyatlari, temperamenti, xarakteri, irodaviy sifatleri, emotsiyalari, xulqiga xos motivatsiya va ijtimoiy ustanovkalari kiradi. Aynan shu qayd etib o'tilgan kategoriyalar shaxsdagi individuallilikni ta'minlovchi kategoriyalardir. Uning ma'nosi shundaki, bo'yi, eni, yoshi, sochining rangi, ko'z qarashlari, barmoq xarakatlari va shunga o'xshash sifatleri bir xil bo'lgan insonlarni topish mumkin, lekin xarakteri, qobiliyatlari, temperamenti, faoliyat motivatsiyasi va boshqalarga aloqador sifatleri majmui bir xil bo'lgan odamni topib bo'lmaydi. Ular - individualdir.

qobiliyatlar - shaxsdagi shunday individual, turg'un sifatlariki, ular odamning turli xil faoliyatdagi ko'rsatgichlari, yutuqlari va qiyinchiliklari sabablarini tushuntirib beradi.

Temperament - insonning turli vaziyatlarda narsa, hodisa, xolatlar va insonlarning xatti-xarakatlariga nisbatan reaksiyasini tushuntirib beruvchi xususiyatlari majmuidir.

Xarakter - shaxsning alohida insonlar va insonlar guruhi, o'z - o'ziga, vaziyatlar, narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlaridan orttiradigan sifatlerini o'z ichiga oladi.

Irodaviy sifatlar - har birimizning o'z oldimizga maqsad qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishimizni ta'minlovchi ma'lum sifatlarimiz majmuini o'z ichiga oladi.

Emotsiyalar va motivatsiya esa atrofimizda sodir bo'layotgan xodisalar, bizni o'rab turgan odamlar va ularning xatti-harakatlarini ruhan qanday qabul qilib, ularga bildiradigan hissiy munosabatlarimizni bildiruvchi sifatlarimiz bo'lib, ular ayni vaziyatlardagi real xolatlarimizdan va ularning ongimizda aks etishidan kelib chiqadi.

Ijtimoiy ustanovka - yuqoridagi barcha xususiyatlar kompleksiga ega insonning turli ijtimoiy vaziyatlardagi faoliyat va xarakatlarga ruxan hozirligi va munosabat bildirish uslubidan kelib chiqadigan chuqur ichki xolatidir.

Biz yuqorida sanab o'tgan individual psixologik xususiyatlarning ahamiyati katta. Ular bizning jamiyatdagi o'rnimiz, obro' - e'tiborimiz, ishdagi va o'qishdagi yutuqlarimiz, inson sifatidagi qiyofamizni, kim ekanligimizni, kerak bo'lsa, o'zligimizni belgilaydi. Kim bilan qaerda uchrashmaylik, o'sha insonning bugungi xolati, kayfiyati, bizga va biz bildirayotgan fikrlarga munosabati, hamkorlikda ishlash tilak - istaklariga doimo e'tibor beramiz va bu masala biz uchun muhim bo'ladi. Xuddi shunday suhbatdosh ham suhbatning boshidanoq, bizni o'rgana boshlaydi. Chunki agar suhbatdoshlar bir - birlarini bilsalar birgalikdagi faoliyatni samarali tashkil etish va undan foyda olish imkoniyati ko'proq bo'ladi. Shuning uchun ham ishda ham, dam olishga otlangan chog'da ham, qaerda bo'lsa ham o'zimizga "qo'shni" tanlaganda uning inson sifatida qanday ekanligiga qiziqamiz. Agar suhbatdosh yoki sherik bizga tanish bo'lmasa, uni taniganlardan oldindan so'rab ham olamiz va bunda aynan uning nimaga qobilligi, fe'li, ishga, odamlarga munosabatini so'raymiz va xohlaymizki, u to'g'risida "Juda xushfe'l, odamgir..." kabi tasniflarni eshitgimiz keladi. Biror yerga ishga kirayotgan paytda ham rahbar albatta o'ziga yaqin odamlardan yangi xodimning xarakterini, qobiliyatini va

muhim narsalarga munosabatini albatta so'raydi va shu asosda suhbatga tayyorlanadi.

Demak, individual sifatlar bizning ongli hayotimizning ajralmas qismi, idrokimiz, xotiramiz va fikrlarimiz yo'naltirilgan *muhim predmet* ekan. Chunki aynan ular bizning turli faoliyatlarni amalga oshirish va ishlarni bajarishdagi individual uslubimizga bevosita aloqador. Kimdir juda chaqqon, tez ish qiladi, lekin sifatsiz. Kimdir juda yaxshi qoyilmaqom ish qiladi, lekin juda sekin, kimdir ishga yuzaki qarab, nomiga uni bajarsa, boshqa bir odam unga butun vujudi va e'tiqodi bilan munosabatda bo'lib, tinimsiz izlanadi va jamiyat uchun manfaat qidiradi. Shuning uchun ham individuallikning faoliyat va muloqotdagi samarasini inobatga olib, eng muhim individual - psixologik xususiyatlarni alohida o'rganamiz.

Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi. Odamlarning o'quv, mehnat va ijodiy faoliyatidagi o'ziga xoslikni tushuntirish uchun psixologiya fani birinchi navbatda qobiliyatlar va iqtidor masalasiga murojaat qiladi. Chunki qobiliyatli odamdan avvalo jamiyat manfaatdor, qolaversa, o'sha insonning o'zi ham qilgan har bir xarakatidan o'zi uchun naf ko'radi.

qobiliyatlar muammosi eng avvalo inson aqlu - zakovatining sifati, undagi malaka, ko'nikma va bilimlarning borligi masalasi bilan bog'liq. Ayniqsa, biror kasbning egasi bo'lish istagidagi har bir yoshning aqli va intellektual salohiyati uning malakali mutaxassis bo'lib yetishishini kafolatlagani uchun ham psixologiyada ko'proq qobiliyat tushunchasi aql zakovat tushunchasi bilan bog'lab o'rganiladi. har bir normal odam o'zining aqlli bo'lishini xohlaydi, "Men aqlliman" demasa-da, qilgan barcha ishlari, gapirgan gapi, yuritgan mulohazasi bilan aynan shu sifat bilan odamlar uni maqtashlarini xohlaydi. "Aqlsiz, nodon" degan sifat esa har qanday odamni, xattoki, yosh bolani ham hafa qiladi. Yana shu narsa xarakterliki, ayniqsa, bizning sharq xalqlarida biror kimsaga nisbatan "o'ta aqlli" yoki "o'ta nodon" iboralari ham ishlatilmaydi, biz bu xususiyatlarni o'rtacha tasniflar doirasida ishlatamiz: "Falonchining o'g'li anchagina aqlli bo'libdi, narigining farzandi esa biroz nodon bo'lib, ota - onasini kuydirayotgan emish" degan iboralar aslida "aqllilik" kategoriyasi insonning yuragiga yaqin eng nozik sifatlariga aloqadorligini bildiradi.

Ilm - fandagi an'analar shundayki, aql va idrok masalasi, odamning intellektiga bog'liq sifatlar juda ko'plab tadqiqotlar ob'ekti bo'lgan. Olimlar qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, ularning psixologik tarkibi va tizimini aniqlashga, ishonchli metodikalar yaratib, har bir kishining aqli sifatiga aloqador bo'lgan ko'rsatgichni o'lchashga uringanlar. Ko'pchilik olimlar odam intellektida uning verbal (ya'ni so'zlarda ifodalanadigan), miqdoriy (sonlarda ifodalanadigan), fazoviy ko'rsatgichlarni aniqlab, ularga yana mantiq, xotira va hayol jarayonlari bilan bog'liq jihatlarni ham qo'shganlar.

Ch.Spirmen faktorial analiz metodi yordamida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatgichlar o'rtasida bog'liqlik borligini isbot qilib, aqlning haqiqatan ham murakkab tuzilmaga ega bo'lgan psixik xususiyat ekanligini ko'rsatdi. Boshqa bir olim Dj. Gilford esa aqlni bir qator aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, sistemaga solish, klassifikatsiya qilish)

natijasida namoyon bo'ladigan xususiyat sifatida o'rganishni taklif etgan. Bu olimlar aql so'zidan ko'ra intellekt so'zini ko'proq ishlatib, bu so'zning o'ziga xos talqini borligiga e'tiborni qaratganlar. Chunki ularning fikricha, intellektual potensialga ega bo'lgan shaxsnigina qobiliyatli, deb atash mumkin. Intellektual potensial esa bir tomondan hayotdagi barcha jarayonlarga, boshqa tomondan - shaxsga bevosita aloqador tushuncha sifatida qaralgan va uning ahamiyati shundaki, u borliqni va bo'ladigan xodisalarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi. Shu o'rinda "intellekt" so'zining lo'g'aviy ma'nosini tushunib olaylik. Intellekt - lotincha so'z - intellectus - tushunish, bilish va intellectum - aql so'zlari negizidan paydo bo'lgan tushuncha bo'lib, u aql - idrokning shunday bo'lagiki, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib bo'ladi. Bu - intellekt va u bilan bog'liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan darak beradi. Darhaqiqat, qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi. Buni biz bugungi kunimiz misolida ham ko'rib, his qilib turibmiz. Yangi avlod vakillari - kelajagini XXI asr bilan bog'lagan o'g'il-qizlarning intellekt darajasi ularning ota - bobolarinikidan ancha yuqori. Hozirgi bolalar kompyuter texnikasidan tortib, texnikaning barcha turlari juda tez o'zlashtirib olmoqda, jahon tillaridan bir nechta bilish ko'pchilik uchun muammo bo'lmay qoldi, minglab topshiriqlardan iborat testlarni ham yoshlar o'zlashtirishda qiynalmayaptilar. qolaversa, oila muhitining aql o'sishiga ta'sirini hamma bilsa kerak. Agar bola oilada ilk yoshligidan ma'rifiy muhitda tarbiyalansa, uning dunyoqarashi keng, xohlagan soha predmetlaridan beriladigan materiallarni juda tez va qiyinchiliksiz o'zlashtira oladi. hattoki, bunday bolaga oliy o'quv yurtida beriladigan ayrim predmetlar mazmuni ham o'ta tushunarli, ular yanada murakkabroq masalalarni yechishni xohlaydi.

Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar. Ba'zan o'ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat tug'ma ekanligiga ishora qilishadi. Talantli, genial olim, san'atkor yoki mutaxassis haqida gap ketsa ham xuddi shunday. Umuman qobiliyatlarning tug'ma yoki orttirilgan ekanligi masalasi ham olimlar diqqat markazida bo'lgan muammolardan. Psixologiyada tug'malik alomatlari bor individual sifatlar *layoqatlar* deb yuritildi va uning ikki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi tug'ma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qo'l - oyoqlarning biologik va fizilogik sifatleri, bilish jarayonlarini ta'minlovchi sezgi organlari - ko'z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy ota - onadan genetik tarzda o'tadi), ijtimoiy layoqat - bola tug'ilishi bilan uni o'ragan muhit, muloqot uslublari, so'zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart - sharoitlar (ular ota - ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu o'sha individga aloqador bo'lib, u bu ikkala layoqat muhitini tayyoricha qabul qiladi.

qobiliyatsizlik va intellektning pastligi sabablaridan ham biri shuki, ana shu ikki xil layoqat o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, genial rassom oilasida bola tug'ildi deylik. Unda rassomchilik uchun tug'ma, genetik belgilar otasi tomonidan berilgan deylik. Lekin bolaning onasi farzandining ham rassom bo'lishini xohlamasligi, o'ziga o'hshash qo'shiqchi bo'lishini xohlashi mumkin.

Ayol bolani yoshlikdan faqat musiqa muhitida tarbiyalaydi. Tabiiy layoqatning rivoji uchun ijtimoiy layoqat muhiti yo‘q, ijtimoiy layoqat o‘sishi uchun esa tabiiy, tug‘ma layoqat yo‘q bo‘lgani sababli, bolada hech qanday talant namoyon bo‘lmasligi, u oddiygina musiqachi yoki qo‘shiqchi bo‘lish bilan cheklanishi mumkin. Intellect testlari va qobiliyatdagi tug‘ma va orttirilgan belgilarni o‘rganishning psixologik ahamiyati aynan shunda. Ilk yoshlikdan bolaning o‘zidagi mavjud imkoniyatlarni rivojlantirish shart - sharoitini yaratish ishini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish kerak.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘stirish borasida xarakter qilmasa, eng kuchli tug‘ma layoqat ham layoqatligicha qolib, u iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashhur shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida ham qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorlik va bilimga chanqoqlik yotgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, qobiliyatsiz odam bo‘lmaydi. Agar shaxs adashib, o‘zidagi haqiqiy iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo‘lsa, tabiiy, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz ko‘rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o‘z vaqtida to‘g‘ri aniqlay olishmagani sabab u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Shuning uchun ham har bir ongli inson o‘zidagi qobiliyat va zehnni ilk yoshlikdan bilib, o‘sha o‘zi yaxshi ko‘rgan, “yuragi chopgan” ish bilan shug‘ullansa, va undan qoniqish olib, qobiliyatini o‘stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni ***iqtidorli*** deymiz. Iqtidor - insonning o‘z xatti - harakatlari, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan sub’ektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo‘lmasligi mumkin, lekin u har qanday ishda mardlik, chidamlilik, o‘z - o‘zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlariga ega bo‘lib, o‘zlari shug‘ullanayotgan ishni bajonidil, sitqidildan bajaradi. Ular ana shunday harakatlari bilan ba’zi o‘ta iste’dodli, lekin kamxarakterat kishilardan ko‘ra jamiyatga ko‘proq foyda keltiradi. Iqtidorli insonda iste’dod sohibi bo‘lish imkoniyati bor, zero ***iste’dod*** - har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o‘z qobiliyatini takomillashtirib borish yo‘lida barcha qiyinchiliklarni yengish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo‘lga kiritiladi.

Qobiliyatlarning psixologik strukturasi. qobiliyatlar avvalom bor *umumiy* va *maxsus* turlarga bo‘linadi va har birining o‘z psixologik tizimi va tuzilishi bo‘ladi. Shaxsning umumiy qobiliyatlari undagi shunday individual sifatlar majmuiki, ular odamga bir qancha faoliyat sohasida ham muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatish va natijalarga erishishga imkon beradi. Masalan, texnika oliy o‘quv yurtining talabasi ham ijtimoiy - gumanitar, ham aniq fanlar, ham texnika fanlari sohasidagi bilimlarni o‘zlashtira oladi. Bunda unga umumiy bilimdonlik, nutq qobiliyatlari, tirishqoqlik, chidam, qiziquvchanlik kabi qator sifatlar yordam beradi.

Maxsus qobiliyatlar esa ma’lum bir sohada yutuqlarga erishish, yuqori ko‘rsatgichlar berishga imkon beruvchi sifatlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, sport sohasi bilan buxgalterlik hisob-kitobi bo‘yicha ishlayotgan ikki kishida o‘ziga xos maxsus qobiliyatlar bo‘lmasa bo‘lmaydi.

Har bir qobiliyat o'zining tizimiga ega. Masalan, matematik qobiliyatni oladigan bo'lsak, uning tarkibiga umumlashtirish malakalari, aqliy jarayonlarning egiluvchanligi, mavhum tafakkur qila olish kabi qator xususiyatlar kiradi. Adabiy qobiliyatlarga ulardan farqli, ijodiy hayol va tafakkur, xotiradagi yorqin va ko'rgazmali obrazlar, estetik xislar, tilni mukammal bilishga layoqat; pedagogik qobiliyatlarga esa - pedagogik odob, kuzatuvchanlik, bolalarni sevish, bilimlarni o'zgarishga berishga ehtiyoj kabi qator individual xossalari kiradi. Xuddi shunga o'xshash qolgan barcha qobiliyatlarni ham zarur sifatlar tizimida tahlil qilish mumkin va bu katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Qobiliyatlar va qiziqishlar diagnostikasi. Amaliy psixologiya bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat kurtaklarini ilk yoshlikdan aniqlash, intellekt darajasiga ko'ra shaxs qobiliyatlari yo'nalishini ochib berishdir. Shuning uchun ham hozirda ko'plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo'llanmoqda.

Qobiliyatlarni o'lchash muammosi XIX asrning oxiri - XX asrning boshlariga kelib izchil hal qilina boshlandi. Xorijda bunday ishlar Spirmen, Bine, Ayzenk va boshqalar tomonidan o'rganildi. Ular qobiliyatlar va iqtidorni o'rganish uchun maxsus tatlardan foydalandilar. Bu testlarning umumiy mohiyati shundaki, ularda topshiriqlar tizimi tobora qiyinlashib boruvchi testlar - topshiriqlar batareyasidan iborat bo'ladi. Masalan, Ayzenkning mashhur intellekt testi 40 ta topshiriqdan iborat bo'lib, u intellektual jarayonlarning kechishi tezligini o'lchaydi. Bu yerda vaqt mezonini muhim hisoblanadi. Boshqa muammlilar sekin ishlash - qobiliyatsizlik belgisi emas deb, boshqacharoq usullarni o'ylab topganlar. Ko'pchilik olimlar uchun, masalan, rus olimlari uchun qobiliyatni o'lchashning ishonchli mezonini - bu shaxs yutuqlarini va uning qobiliyatidagi o'zgarishlarni bevosita faoliyat jarayonida qayd etishdir. Rus olimi Ye.A.Klimov yoshlar iqtidorining yo'nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb - xunar sohalarini asos qilib olib, metodika yaratdi va uning "Professional - diagnostik so'rovnoma" deb atadi. Shunday qilib, u barcha kasblarni ularning yo'naltirilgan sohasiga ko'ra 5 toifaga bo'ldi:

P (T) - tabiat (o'simlik, hayvonlar, mikroorganizmlar);

T - texnika (mashina, materiallar, energiya turlari);

Ch (O) - odam (odamlar guruhi, jamoalar);

Z (B) - belgilar (turli ma'lumotlar, belgilar simvollar);

X (I) - badiiy, ijodiy obrazlar (tasviriy san'at, musiqa).

So'rovnoma shu turli kasblarga moyillikni aniqlaydi. Unga 20 juft savollar kiritilgan bo'lib, tekshiriluvchi maxsus javob varaqasida qay darajada u yoki bu mashg'ulot turi bilan shug'ullanishga moyilligini belgilashi kerak. Chunonchi, o'sha ish unga juda yoqsa, 3 ta "plyus", umuman yoqsa - 2 ta va sal yoqsa - 1 ta plyus qo'yadi. Yoqmasa, mos holda 3 ta, 2 ta va 1 ta "minus" belgisi qo'yishi kerak. quyida biz sizga shu so'rovnomaning keltiramiz.

6-jadval

Differensial - diagnostik so'rovnoma

1	hayvonlarni qilish	parvarish	yoki 1b	mashina va qarash	uskunalarga
---	-----------------------	-----------	---------	----------------------	-------------

2a	kasal odamlarga yordam berish, ularga qarash	yoki 2b	jadval, sxema va hm uchun dasturlar tuzish
3a	kitoblar, rasm va plakatlar sifatini nazorat qilish	yoki 3b	o'simliklar xolati va rivojini kuzatish, parvarish qilish
4a	materiallarni qayta ishlash (yoqoch, mato, metal, plastmassa)	yoki 4b	tovarlarni xaridorga yetkazish (reklama, sotish)
5a	Ilmiy - ommabop kitoblarni muhokama qilish	yoki 5b	badiiy asar (pesa, konsertlar) ni muhokama qilish
6a	hayvon bolalarini parvarish qilish	yoki 6b	Malakalarni orttirish borasida o'rtoqlar, kichik yoshlilarni mashq qildirish
7a	rasm va tasvirlardan nusxa ko'chirish (yoki musiqa asbobini tuzatish)	yoki 7b	Yuk ko'ratuvchi vositani (kran, traktor, teplovoz) boshqarish
8a	Odamlarga zarur ma'lumot yetkazish (ma'lumotlar byurosi, ekskursiyada)	yoki 8b	ko'rgazma, vitrinalarni jihozlash, pesa yoki konsertlar tayyorlash
9a	narsalar, maxsulotlar, (kiyim, texnika) uylarni ta'mirlash	yoki 9b	matn, jadval, rasmdagi xatolarni to'g'rilash
10a	hayvonlarni da'volash	yoki 10b	hisob-kitoblar qilish
11a	Ekinlarning yangi navini yaratish	yoki 11b	yangi sanoat mahsulotlarini loyihalash, konstruksiya qilish
12a	odamlar o'rtasidagi baxs, tortishuvlarda qatnashish, ularni ishontirish, tushuntirish	yoki 12b	chizmalar, sxema va jadvallarni tahlil qilish (tekshirish, aniqlash, to'g'rilash)
13a	badiiy havaskorlik to'garagi ishida qatnashish	yoki 13b	mikroblar hayotini kuzatish va o'rganish
14a	tibbiyot asbob-uskunalariga xizmat ko'rsatish	yoki 14b	odamlarga tibbiy yordam ko'rsatish
15a	kuzatgan xodisa, voqealar to'g'risida tafsilot yozish	yoki 15b	voqealarni badiiy bo'yoqlarga aks ettirish
16a	kasalxonada laboratoriya analizini o'tkazish	yoki 16b	kasallarni qabul qilish, ular bilan suhbatlashish, tashxis qo'yish
17a	buyumlar yoki devorlarni bo'yash, rasmlar solish	yoki 17b	binolarni montaj qilish, mashina hamda uskunalarni yig'ish
18a	tengqurlar yoki kichik	yoki	sahnada o'ynash, konsertlarda

	bolalar bilan poxodlar uyushtirish	18b	ishtirok etish
19a	chertejga qarab mashina, kiyimlarni tayyorlash, uy qurish	yoki 19b	chizmachilik, chertejlar, xaritalardan nusxa ko'chirish
20a	o'simliklar, bog' va o'rmon xashoratlariga qarshi kurashish	yoki 20b	klavishli mashinalarda ishlash (yozuv mashinkasi, teletayp, teruv mashinasi)

Ushbu so'rovnomaga javob varaqasi ham ilova qilinadi

DDS ning javob varaqasi

P	T	Ch	Z	X	P	T	Ch	Z	X
1a	1b	2a	2b	3a	11a	11b	12a	12b	13a
3b	4a	4b	5a	5b	13b	14a	14b	15a	15b
6a		6b		7a	16a		16b		17a
	7b	8a		8b		17b	18a		18b
	9a		9b			19a		19b	
10a			10b		20a			20b	

Yuqorida tavsiya etilgan so'rovnoma aslida shaxsning u yoki bu mashg'ulotlar turiga qiziqishini aniqlash orqali unda rivojlantirilishi lozim bo'lgan malaka va ko'nikmalarni aniqlab olishga yordam beradi. Chunki professoinal mahorat faqat bilim, yuksak malaka va tinimsiz mehnat hisobiga rivojlanishini unutmaslik kerak.

Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari. Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug'ma, biologik xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan - biologik yaxlitlik, tug'ma sifatarni o'z ichiga olgan substrat - individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik - o'zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta'minlovchi sifatlarini o'z ichiga oladi. Bu sifatarning ahamiyati shundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo'ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatarning o'ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional xolatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan qaraganda **temperament** - *shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o'zgaruvchan) va emotsional - hissiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.*

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning namoyon bo'lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o'zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o'zini turlicha tutadi: oliy o'quv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to'g'risidagi axborotni eshitgan bolaning o'zini tutishi, yoki hayotning og'ir sinovlari (yaqin kishining o'limi, ishdan xaydalish, do'stning xoinligi kabi)

paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ikkala vaziyatni ham kimdir og‘ir - bosiqlik bilan, boshqasi esa o‘zini yo‘qotgudek darajada xis - hayajon bilan boshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o‘ziga xos mavqeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O‘zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr - bardosh bilan ko‘taradigan insonning odamlar orasidagi obro‘si ham baland bo‘ladi. Bu uning o‘z - o‘ziga nisbatan hurmatini ham oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarini “yaxshi - yomon”, “ahamiyatli - ahamiyatsiz” mezonlari asosida ajratishga imkon beradi. Ya’ni, temperament odamning ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan “sezgirligini” tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug‘ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo‘lgani uchun ham ma’lum ma’noda o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham tug‘ilgan chog‘ida sangvinikka o‘xshash xarakterlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo‘lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Akademik I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan edi:

k u ch, ya’ni nerv tizimining kuchli qo‘zg‘atuvchilar ta’siriga bardoshi, shunga ko‘ra odamlardagi mehnatga yaroqlilik, chidam kabi sifatlarning namoyon bo‘lishi:

muvozanatlashganlik, ya’ni asabdagi tormozlanish va qo‘zg‘alish jarayonlarining o‘zaro mutunosibligi, shunga ko‘ra, o‘zini tuta olish, bosiqlik kabi sifatlarning va ularga teskari sifatlarning namoyon bo‘lishi;

xarakatchanlik, ya’ni qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlaridagi o‘zaro almashinish jarayonining tezligi va xarakatchanligi ma’nosida. quyidagi rasmda nerv jarayonlari bilan temperament tiplari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosida temperament tiplari aks ettirilgan.

6 - rasm

NYeRV SISTYeMASINING TIPLARI

Muvozanatlashgan	muvozantsiz	inert	kuchsiz
------------------	-------------	-------	---------

sangvinik	xolerik	flegmatik	melanxolik
-----------	---------	-----------	------------

TYeMPYeRAMYeNT

Shunday qilib, asab tizimi bilan bog‘liq individual sifatlarni bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o‘qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bog‘liq bo‘lgan

tabiiy xususiyatlarmizni ham umuman o'zgarmas deb aytolmaymiz, chunki tabiatda o'zgarmaydigan narsaning o'zi yo'q. Shuning uchun ham oxirgi yillarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma'qul, "hayotiy ko'rsatgichli" xususiyatlar tizimini o'rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlar ham nazarda tutilmoqda. Masalan, V.S. Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'p ishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosiqlik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va o'zgaruvchanligi, kayfiyatning turg'unligi, behalovatlik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o'sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni ham o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan xolda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni o'stirishda ayni shularga e'tibor berish kerak. Masalan, ba'zilar xoleriklarga o'xshash qiziqqon, tezkor bo'lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo'lsak, faollik, ishni tez bajarishga layoqat ijobiy bo'lsa, uning sifati, chala tashlab ketish havfi, ba'zi tomonlariga yuzaki qarashi kishini o'ylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo'lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda yaxshi ham emas. har bir tipning o'ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo'ladi.

Xarakter va shaxs. Kundalik hayotimizda tilimizda "xarakter" so'zi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan. Uni biz doimo birovlariga baho bermoqchi bo'lsak, ishlatamiz. Bu so'zning ma'nosini olimlar "bosilgan tamg'a" deb ham izohlashadi. Tamg'alik alomatlari nimada ifodalanadi o'zi?

Xarakter - shaxsdagi shunday psixologik, sub'ektiv munosabatlar majmuiki, ular uning borliqqa, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o'z - o'ziga munosabatini ifodalaydi. Demak, "munosabat" kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning ta'biricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning xarakterdagi o'rni xususida fikrlar ekan, V.S. Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) **emotsional - kognitiv** - borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional xis qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) **motivatsion - irodaviy** - ma'lum xarakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning xissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo'ladi.

Mashhur rus olimi, psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L. Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va xarakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi;

1. **Munosabatlar va yo'nalish** shaxdagi asosiy ko'rinishlar sifatida - bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xohlashi.

2. **Qobiliyatlar** ana shu tilak - istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

3. **Xarakter** imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan qaraganda ham, xarakter shaxsning "tanasi", borligi, konstitutsiyasidir. Xarakterning boshqa individual psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi ta'limga o'tish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Umuman, koneret shaxs misolida olib qaraydigan bo'lsak, har bir alohida ob'ektlar, narsalar, xodisalarga mos tarzda xarakterning turi qirralari namoyon bo'lishining guvohi bo'lishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta o'zbek oilasi misolida oladigan bo'lsak) katta yoshli ota - onalar oldida o'ta bosiq, ko'nuvchan, har qanday buyurilgan ishni e'tirozsiz bajaradigan kishi, o'z kasbdoshlari orasida doimo o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, gapga chechan, kerak bo'lsa, qaysar, dadil bo'lishi, ko'chada jamoatchilik joylarida beg'am, loqayd, birov bilan ishi yo'q kishiday tuyulishi, o'ziga nisbatan esa o'ta talabchan, lekin egoist, o'z - o'ziga bahosi yuqori bo'lishi mumkin. Demak, xarakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, uning borliqdagi ob'ektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimi e'tirof etiladi:

1. *Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan xarakterologik xususiyatlar* - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, mas'uliyat, dangasalik, qo'nimsizlik va boshqalar.

2. *Insonlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan xarakterologik sifatlar* - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqatga kirishuvchanlik, altruizm, g'amho'rlik, rahm - shafqat va boshqalar.

3. *O'z - o'ziga munosabatga aloqador xarakterologik sifatlar* - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z o'zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar.

4. *Narsalar va xodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar* - tartiblilik, oqillik, saronjom - sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo'nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo'nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo'nalish turli shakllarda namoyon bo'ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va xissiyotlarda.

Xarakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning ma'nosi shuki, har bir ijtimoiy - iqtisodiy davr o'z kishilarini, o'z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi xarakterologik xususiyatlarda o'z aksini topadi. Masalan, o'tgan asr o'zbeklari, XX asrning 50 - yillaridagi o'zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o'zbeklar psixologiyasida farq avvalo ularning xarakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkorok, irodaliroq, ma'rifatli va ma'naviyatliroq bo'ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say' - xarakatlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog'lom bo'lishiga zamin yaratmoqda.

Xarakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo'lishi, ularning belgilari masalsi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo xarakter insonning *xatti- harakatlari va amallarida* namoyon bo'ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning **k i m** ekanligidan darak beradi.

Nutqining xususiyatlari (baland tovush bilan yoki sekin gapirishi, tez yoki bosiq, emotsional boy yoki jonsiz) ham xarakterning yo'nalishini belgilaydi.

Tashqi qiyofa - yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko'zlarining samimiy yoki johilligi, qadam bosishlari - tez yoki bosiq, mayda qadam yoki salobatli, turishi - viqorli yoki kamtarona, bularning hammasi xakterni tashqaridan kuzatib o'rganish belgilaridir.

Bundan tashqari ilm olamida juda ko'plab urinishlar bo'lgan. Ularda odamning turli tabiiy, tug'ma xususiyatlariga xakterni bog'lashga urinishlar bo'lgan. Masalan, *fizionomika* odam yuz qirralari va ularning bir - biriga nisbati orqali, *xiromantiya* - qo'l barmoqlari va kaftdagi chiziqlar orqali, ko'z rangi va qarashlar, soch va uning xususiyatlari orqali o'rganishga xarakat qilingan. Juda katta shov - shuvga ega bo'lgan Ch. Lombrozo, E. Krechmer, U. Sheldonlarning *konstitutsion nazariyalari* shaxs xakterini uning tashqi ko'rinishi, tana tuzilishi bilan bog'lab tushuntirishga uringan. Bu nazariyalar juda qattiq tanqidga ham uchragan, lekin keltirilgan material, korrelyatsion tahlillar ma'lum jihatdan individual xususiyatlardagi tug'ma, mavjud sifatlar bilan xakterologik sifatlar o'rtasidagi bog'liqlik borligini isbot qilolgani uchun ham bu nazariyalar shu vaqtgacha o'rganiladi.

Lekin xarakter va uning rivojlanishi, namoyon bo'lishi uchun umumiy qonuniyat shuki, u tashqi muhit ta'sirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgaradi. Har bir kasb - hunar o'zining talablari majmui - professogrammasiga egaki, u shu kasb bilan shug'ullanayotganlardan o'ziga xos psixologik qirralar va xossalar bo'lishini taqozo etadi (psixometriya). Shuning uchun ham vrachning, o'qituvchining, muxandisning, harbiylarning, artistlarning va boshqalarning professoional sifatleri haqida alohida gapiriladi. Ana shu kasb sohiblari, ularning ish mobaynida ko'rsatadigan individualligi ichida esa xakterologik o'ziga xoslik katta ahamiyatga ega va buni nafaqat shaxsning o'zi, balki uni o'rab turgan boshqalar ham yaxshi bilishlari kerak.

Mavzu yuzasidan tayanch so'zlar

Individuallik, qobiliyat, temperament, xarakter, irodaviy sifatlar, emotsiyalar, iqtidor, istedod, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik.

Mavzu yuzasidan topshiriq va testlar

Seminar mashg'ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

1. Qobiliyatlar va ularning professional faoliyat bilan bog'liqligi.
2. Qobiliyatlar, layoqat va iqtidor masalalari.
3. Inson qobiliyatlarini rivojlantirish shart - sharoitlari.
4. Temperament va uning tiplari.
5. Temperament va faoliyatning samaradorligi masalasi.

6. Temperament va faoliyatning individual uslubi.
7. Temperament va shaxs: tugʻma va orttirilgan sifatlar.
8. Xarakter va shaxsdagi barqaror sifatlar tushunchasi.
9. Xarakterning psixologik strukturasi.
10. Xarakter tipologiyasi.

9-ma'ruza. O'smirlik yosh davri va ular bilan ishlashda psixologik-pedagogik tashxis metodikalarning o'rni va ta'lim-tarbiya jarayonlarida qo'llash afzalliklari

Reja:

1. O'smirlik yosh davri va ular bilan ishlash
2. O'smirlar bilan ishlashda psixologik-pedagogik metodikalarning o'rni va ta'lim-tarbiya jarayonlarida qo'llash afzalliklari
3. O'smirlik davrida shaxs ijtimoiylashuvining o'ziga xosligi.
4. Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar

JJJJJJJJJJJJJJ

Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish. Shu vaqtgacha psixologiya ilmda shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lib o'rganishga juda katta e'tibor qaratilgan. Bir qancha davriy sxemalar ham taklif etilgan. Lekin shu sohada astoydil ijod qilgan har qanday olim o'zining "davrlarini" taklif etavergan. Bu tushunarli, zero insonning hayotiy yo'li va uning asosiy lahzalari tarixiy taraqqiyot mobaynida o'zgaradi, bir avloddan ikkinchi avlod taraqqiyotiga o'tishning o'zi ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Davrlarga bo'lishga qaratilgan klassifikatsiyalarning o'zi ham ikki turli bo'ladi: juz'iy (alohida davrlarni yana qo'shimcha davrlarga bo'lish - "davrlar ichidagi davrlar") va umumiy (inson umrining barcha bosqichlarini o'z ichiga olgan). Masalan, juz'iy klassifikatsiyaga

J. Piajening intellektning rivojlanishini bosqichlarga bo'lishini kiritish mumkin. U bu taraqqiyotni 3 bosqichda tasavvur qilgan:

- sensomotor intellekt bosqichi (0 - 2 yosh). Bunda asosan olti bosqich farqlanadi;
- konkret operatsiyalarni bajarishga tayyorlash va uni tashkil etish bosqichi (3 - 11 yoshlar);
- formal operatsiyalar bosqichi (12 - 15 yoshlar). Bu davrda bola nafaqat bevosita ko'rib turgan narsasi, balki mavhum tushunchalar va so'zlar vositasida ham fikr yurita oladi.

D.B.Elkoninning yosh davrlari bosqichlari ham shu guruhga kiradi va u ham bolalikning uch davrini farqlaydi: ilk bolalik, bolalik va o'smirlik. har bir bosqichning o'ziga xos yetakchi faoliyati, o'zgarishlari va rivojlanish shart -

sharoitlari mavjud bo'ladi va ularni bilish tarbiyachilar uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Har bir bosqichda faoliyat motivlari ham o'zgaradi, ularning o'zgarishi shaxs ehtiyojlari va talablari darajasining o'zgarishiga mos tarzda ro'y beradi.

Inson hayotining barcha davrini yaxlit tarzda qamrab olgan klassifikatsiyalardan biri butun jahon olimlarining qaroriga ko'ra, 1965 yili Fanlar Akademiyasining maxsus simpoziumida qabul qilingan sxema hisoblanadi. U quyidagi 6 - jadvalda keltirilgan. U B.G.Ananev chet ellik olim Birrenlar taklif etgan klassifikatsiyaga yaqin bo'lib, umulashtirilgan toifalashdir.

Taraqqiyotni yosh davrlarga bo'lishda o'ziga xos klassifikatsiyalar ham bor. Masalan, E.Erikson shaxs "Men" ining rivojlanish bosqichlarini ajratgan va har birida ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni ajratgan.

- 1 - bosqich (ishonch - ishonchsizlik) - bu hayotning 1 - chi yili.
- 2 - bosqich (mustaqillik va qat'iyatsizlik) - 2 - 3 yoshlar.
- 3 - bosqich (tadbirkorlik va gunoh xissi) - 4 - 5 yoshlar.
- 4 - bosqich (chaqqonlik va yetishmovchilik) - 6 - 11 yoshlar.
- 5 - bosqich (shaxs identifikatsiyasi va rollarning chalkashlagi) - 12 - 18 yoshlar.
- 6 - bosqich (yaqinlik va yolg'izlik) - yetuklikning boshlanishi.
- 7 - bosqich (umuminsoniylik va o'ziga berilish) - yetuklik davri.
- 8 - bosqich (yaxlitlik va ishonchsizlik) - keksalik.

6-jadval

Yosh davrlari	Erkaklarda	Ayollarda
Chaqaloqlik	1 - 10 kun	1 - 10 kun
Emiziklik davri	10 kundan 1 yoshgacha	10 kundan 1 yoshgacha
Ilk bolalik	1 - 2 yosh	1 - 2 yosh
Bolalikning 1 - davri	3 - 7 yosh	3 - 7 yosh
Bolalikning 2 - davri	8 - 12 yosh	8 - 11 yosh
O'smirlik davri	13 - 16 yosh	12 - 15 yosh
O'spirinlik davri	17 - 21 yosh	16 - 20 yosh
O'rta yetuklik davri:		
birinchi bosqich	22 - 35 yosh	21 - 35 yosh
ikkinchi bosqich	36 - 60 yosh	36 - 55 yosh
Keksalik davri	61 - 75 yosh	56 - 75 yosh
qarilik davri	76 - 90 yosh	76 - 90 yosh
Uzoq umr ko'ruvchilar	90 yoshdan ortiq	90 yoshdan ortiq

Erikson klassifikatsiyasining o'ziga xos qimmat shundaki, unda shaxsning o'zi to'g'risidagi tasavvurlarining jamiyat ta'sirida o'zgarishi nazarda tutiladi. Shunga o'xshash bosqichlarga bo'lishlar oxirgi paytda yana ko'plab mualliflar tomonidan taklif etilmoqda (G.Grimm, D.Bromley va boshq.). Ularning barchasidagi umumiy mezon shuki, har bir taraqqiyot davri shaxs rivoji uchun nimani taklif etadiyu, shaxs unda qanday rivojlanish ko'rsatgichlariga ega bo'ladi.

Ularni tabiiy o'zgarishlarda bilish va o'rganish kerak, chunki busiz shaxs tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yib bo'lmaydi. Masalan, maktab yoshidagi bolalarga qo'yilgan talablar katta odamlar jamoasiga to'g'ri kelmaydi, yoki bog'cha yoshidagi bola bilan til topishish bilan talaba bilan til topish o'ziga xos pedagogik taktni va o'sha yosh sohasida bilimdonlikni talab qiladi.

O'smirlik va o'spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvining o'ziga xosligi. O'smirlik va o'spirinlik davrlari maktab va boshqa ta'lim maskanlarida o'qish davrlariga to'g'ri keladi. Bu davrdagi yetakchi faoliyat *o'quv faoliyati* bo'lib, unda bola bilim olish bilan bog'liq, malaka va ko'nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o'zgarishlarga yuz tutadi.

O'smirlik davri eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik - 14 - 15 yoshlarni o'z ichiga oladi. Bu davrning eng muhim hislati shundan iboratki, u bolalikdan o'spirinlik, kattalikka, yoshlikdan yetuklikka o'tish davridir.

O'smirlik - organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro'y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola fe'lining o'zgaruvchan, dinamik va ba'zan noma'qulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular albatta asab tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, bola tezga achchiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya xolatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin.

O'smir jismoniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil jinsiy balog'at bo'lib, u nafaqat psixik, balki ichki organlar faoliyatini ham belgilaydi. Shu bilan bog'liq xolda ongli (ko'pincha ongliz) jinsiy mayllar, shu bilan bog'lik noxush xis - kechinmalar, fikrlar paydo bo'ladiki, bola ularning asl sababini ham tushunib yetolmaydi. Psixik taraqqiyotning o'ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko'plab qarama - qarshiliklarni o'z ichiga oladi. Bu taraqqiyot o'quv jarayonida kechgani uchun ham to'g'ri tashkil etilgan o'quv faoliyati bola psixikaning muozanati va uning turli fikr - o'ylardan chalg'ishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, diqqat, xotira, tafakkur jarayonlari rivojlanadi. Ayni shu davrda bola mustaqil ravishda fikrlashga intila boradi. Chunki bu davrda u ko'proq o'z fikr - o'ylari dunyosida mushohada qilish, olam va uning sirlarini bilishga, nazariy bilimlarni ko'paytirishga intiladi. Buning sababi - yana o'sha kattalikka o'tish bo'lib, bolada o'ziga xos "kattalik" xissi paydo bo'lib, bu narsa uning gapirishi va fikrlashlarida ham ifodalanadi. Shuning uchun ham maktabda berilgan mustaqillik va to'g'ri tashkil etilgan o'qish sharoitlari, samimiylik muhiti unda mustaqil fikrlashga katta imkoniyatlar ochishi va undagi ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin. Shunga bog'liq tarzda o'smirning o'z falsafasi, o'z siyosati, baxt va muhabbat formulasi yaratiladi. Mantiqan fikrlashga o'rganishi esa unga o'zicha aqliy operatsiyalarni amalga oshirish, tushunchalar va formulalar dunyosida xarakat qilishga majbur qiladi. Bu o'ziga xos *o'smirlik egotsentrizmining* shakllanishiga - butun olam va uning qonuniyatlari unga bo'ysunishi kerakday fikrning paydo bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun ham aynan o'smirlik paytida bolalar o'z ota - onalari bilan hadeb tortishaveradilar. Aniq

bir to'xtamga kelolmasa ham tortishish biror firtni izhor qilish ehtiyojining o'zi unga juda yoqadi.

Shunday bo'lishga qaramay, o'smirlik yuqorida ta'kidlanganidek, qarama - qarshiliklarga boy davrdir. Uni ba'zi olimlar "krizislar, tanazzullar" davri ham deb ataydilar. Sababi - bola ruhiyatida shunday inqiroziy xolatlar ko'p bo'ladiki, u bu inqirozni bir tomondan o'zi xal qilgisi keladi, ikkinchi tomondan, uni xal qilishga imkoniyati, kuchi va aqli yetishmaydi. Masalan, "kattalik xissiga" to'sqinlik qiladigan omillardan biri - bu ularning o'z ota - onalaridan moddiy jihatdan qaramligi. Ruhan qanchalik o'zlarini katta deb xis qilmasin, o'smir maktabga ketayotib, onasidan yoki otadan pul so'raydi, ular esa bolaga bolalarcha munosabatda bo'lib, ozginagina pul beradilar. Ikkinchidan, kattalarday bo'lishni xohlaydi, lekin qiz bola onasining, o'g'il bola otasining kiyimini toshoyna oldida kiyib ko'rsa, baribir yarashmaydi. Ya'ni, tashqi ko'rinishdagi kamchiliklar - xali qaddu - qomadning kelishmaganligi, uning ustiga yuzlari va tanasida paydo bo'ladigan noxush toshmalar uning ruhan salbiy hislarni boshdan kechirishiga olib keladi. Ya'ni, bu yoshni "arosat" yoshi ham deb atash mumkin, chunki katta bo'lib katta emas, bola ham emas. Shularning barchasi o'smirlik davridagi ruhiy tug'yonlarga sabab bo'ladi. Lekin shularga qaramay, bola o'zi bilib, bilmay o'z aqliy salohiyatini o'stirishga tirishadi, chiroyli fikrlashga tashna bo'ladi va bu - uning psixik taraqqiyotidagi eng muhim o'zgarish hisoblanadi.

O'smir shaxsning takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri - o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo'lish, o'qituvchining maqtovini eshitish va "5" baholarni ko'paytirish uchun emas, balki tengqurlari orasida ma'lum *ijobiy mavqeni egallash*, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun o'qish motivlari ustivor bo'lib boradi. Lekin I.V. Dubrovinaning bergan ma'lumotlariga ko'ra, o'quv faoliyati motivlari orasida umuman bilish, yangi bilimlarga ega bo'lish motivi kuchsiz bo'lgani sababli, ular maktabga borgisi kelmaydi, o'qishga og'rinib kelib, salbiy emotsiyalar va xavotirlik xislarini boshdan kechiradilar (o'rtacha 20% o'quvchilar). Bu kattalarning o'smir bilan ishlashini qiyinlashtiradi.

O'smirning shaxs sifatida taraqqiyotida ikki xil xolat kuzatiladi: bir tomondan, boshqalar, tengqurlar bilan yaqinroq aloqada bo'lishga intilish, guruh normalariga bo'ysunish, ikkinchi tomondan, mustaqillikning oshishi hisobiga bola ichki ruhiy olamida ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi. O'zgalarni anglash bilan o'z - o'zini anglash o'rtasida ham qarama - qarshiliklar paydo bo'ladi. Ko'pincha o'smir o'z imkoniyatlarini yuqori baholaydi, boshqalar esa uning kuchi, irodasi va salohiyatiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Lekin shunday bo'lsa-da, o'zini nima qilib bo'lsa ham hech bo'lmaganda tengqurlar jamiyati tomonidan tan olinishiga erishishga intiladi va ular bilan muloqot hayotining ma'nosiga aylanib qoladi. Agar mabodo o'smir shu davrda biror sabab bilan tengqurlari jamiyati tomonidan inkor qilinsa, u bunga juda katta mudhish voqeaday qaraydi, maktabga bormay qo'yishi, xattoki, suitsidal xarakatlar (o'z joniga qasd qilish) ni ham sodir etishi mumkin.

O'smirlik davridagi qiyinchiliklarning oldini olishning eng ishnochli va foydali yo'li - bu uning biror narsaga turg'un qiziqishiga erishish, faoliyat

motivlarini mazmunliroq qilishdir. Masalan, shu davrda texnikaga qiziqib qolgan bola qiziqishini qondirish shart - sharoitining yaratilishi, bekor qolmasligiga erishish, har bir xarakatini rag'batlantirish, unga bir ish qo'lidan keladigan odamday munosabatda bo'lish katta pedagogik ahamiyatga ega. Uning qiziqishlarini bila turib, oldiga yangidan yangi maqsadlar qo'yish - bola shaxsining rivojiga asosdir. Shundagina uning o'z "Men" i to'g'risidagi tasavvurlari ijobiy, o'z - o'ziga bahosi ob'ektiv va adolatli bo'ladi, o'zining nimalarga qodirligi va kim ekanligi haqida yaxshi fikrlar paydo bo'ladi.

O'spirinlik davri. Yuqori sinfga o'tgan o'spirin psixologiyasi-ning o'ziga xosligi shundaki, u hozirgi paytini, buguni va ertasini kelajak nuqtai nazaridan, istiqbolga nazar bilan qabul qiladi. Aynan shu davrga kelib, o'spirin turli kasblarga qiziqqa boshlaydi, o'zining kelajakda kim bo'lishini tasavvur qila boshlaydi. Demak, o'z - o'zini professional nuqtai nazardan ajratish, tasavvur qilish - o'spirinlikning eng muhim yangiligidir. Professional taraqqiyotning asosiy bosqichlarini ajratar ekan, Ye.A. Klimov (1996), alohida "**optatsiya**" (lot. *optatio* - xohish, tanlov) bosqichini ajratadi va uning xarakterli tomoni - odam tomonidan professional taraqqiyotning bosqichi tanlanishidir, deb e'tirof etadi. Optatsiya bosqichi 11 - 12 yoshdan 14 - 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi.

Biror aniq kasb - xunarni tanlash va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish o'spirin shaxsi uchun juda katta ahamiyatga ega. Ana shunday tanlovning adekvat va to'g'ri bo'lishi o'spirindagi bilish bilan bog'liq qiziqishlar va professional yo'nalishning shakllanganligiga bog'liq bo'ladi. Professional qiziqishlar shakllanishining o'zi olimlar tomonidan to'rt bosqichli jarayon sifatida qaraladi. Uning **birinchi bosqichi** 12 - 13 yoshlarga to'g'ri keladi va o'ta o'zgaruvchanligi, shaxsdagi bilish jarayonlari va asl iqtidor bilan bog'lanmaganligi bilan xarakterlanadi. 14-15 yoshlarga to'g'ri keladigan **ikkinchi bosqichda** qiziqishlar paydo bo'ladi, ular ko'p bo'lib, bevosita bolaning bilish imkoniyatlari va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'ladi. **Uchinchi bosqichda** - 16 - 17 yoshlarda qiziqishlarning shunday integratsiyasi ro'y beradiki, ular avvalo jinsiy xususiyatlar va shaxsdagi individual xususiyatlar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Masalan, qizlar va o'g'il bolalar o'zlariga mos va yarashadigan kasb - xunarni tanlay boshlaydilar. L.Golovey (1996) fikricha, **to'rtinchi** - xal qiluvchi bosqichda qiziqishlar doirasi sezilarli darajada torayib, professional yo'nalish shakllanaib bo'ladi va u kasb tanlash bilan yakunlanadi.

O'zining yuqori pog'onasiga ko'tarilgan qiziqishlar o'spirinning professional yo'nalishi va to'g'ri kasb -xunarni tanlashiga zamin yaratadi. Ular boladagi individual - psixologik xususiyatlar va jinsiy farqlar bilan bog'liq bo'lgani uchun ham o'g'il bolalar ko'proq - texnik va iqtisodiy yo'nalishlarni, qizlar esa - ijtimoiy - gumanitar va badiiy sohalar bilan bog'liq kasblarni tanlaydilar.

Umuman, inson hayotida *professional o'z - o'zini anglash* katta o'rin tutadi va u juda yoshlik paytidanoq shakllana boshlaydi. Bu jarayonni bosqichlarda tasavvur qilish mumkin.

Birinchi bosqich: bolalar o'yini, bunda bola ilk yoshlikdanoq u yoki bu kasbga bog'liq professional rollarni qabul qiladi va uning muhim elementlarini o'zicha "o'ynaydi" ("o'qituvchi", "doktor", "traktorchi", "futbolist", "artist" va shunga o'xshash).

Ikkinchi bosqich: o'smirlik fantaziyasi - bunda o'smir o'ziga juda yoqqan professional rolni hayolan egallaydi.

Uchinchi bosqich: kasb - xunarni dastlabki tanlash - o'smirlik va ilk o'spirinlik davriga to'g'ri keladi. Turli - tuman faoliyat turlari dastlab o'smirning qiziqishlari nuqtai nazaridan ("prokurorlikka qiziqaman, demak, yurist bo'lishim kerak"), keyin uning qobiliyatlari nuqtai nazaridan ("matematikani oson yechaman, matematik yoki muxandis bo'lsammikan?"), va nihoyat, o'smirdagi qadriyatlar tizimidagi ahamiyatiga qarab ("nochor kasallarga yordam bergim keladi, vrach bo'laman") toifalarga bo'linadi va ajratiladi.

To'rtinchi bosqich: amaliy qaror qabul qilish - kasbni tanlash. Bunda ikkita muhim jihat bor: konkret ixtisoslikni uning kvalifikatsiyasi xususiyatlari, ishning hajmi, og'irligi, mas'uliyatliliigi va unga yetarli tayyorgarlikning borligi. Lekin oxirgi sotsiologik ma'lumotlarga ko'ra, oliy o'quv yurtini tanlash, konkret kasb - xunarni tanlashdan oldinroq yuz bermoqda. Masalan, o'spirin qiz "Men baribir Nizomiy nomli universitetga kiraman", deydi va so'ngra konkret fakultet tanlanadi. Shuning uchun ham ko'pincha, ixtisoslikdan, keyinchalik professiyadan "sovib qolish" lar ana shunday ustanovkalar bilan tushuntiriladi.

Bundan tashqari, kasb tanlashga ta'sir qiluvchi yana boshqa omillar ham borki, ularning hisobga olinishi ham ba'zan yoshlarning to'g'ri, o'z imkoniyatlari va qobiliyatlariga mos kasb - xunarning tanlanmasligiga sabab bo'ladi. Masalan, bunday omillarga oilaning moddiy shart - sharoiti, o'qish joyining uydan uzoqligi, o'quv tayyorgarligining saviyasi, emotsional yetuklik, sog'liqning xolati va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash Milliy dasturining 1997 yilda qabul qilinishi Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, mustaqil fikrlaydigan, yuksak malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Joylarda tashkil qilinayotgan kasb - xunar kolledjlari, akademik litseylar, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida tashkil etilgan Tashxis markazlari 9 sinfni tamomlagan yoshlarning iqtidori va layoqati, qiziqishlarini o'z vaqtida aniqlash, uni psixologik metodlar yordamida diagnostika qilishni amalga oshiradi. Bu tadbirlar yoshlardagi kasb - hunarga bo'lgan yo'nalishni adekvat qilish, o'z yashash joyidan uzoq bo'lmagan sharoitda zarur, o'z layoqatiga mos xunar egasi bo'lib yetishishga yordam beradi.

Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar. O'smirlik va o'spirinlik davrlari nafaqat professional tanlov va kasb egallash uchun maqbul davr bo'lmay, bu davr yoshlarning o'zligini anglash, o'z qadr - qimmatini bilish va boshqalarga nisbatan munosabatda bo'lish tajribasini egallash davri hamdir.

O'smir ham o'spirin ham qancha ichki ruhiy iztirob, qarama - qarshilik, mas'uliyat onlarini boshidan kechirmasin, uning emotsional olami, atrof - muhitda ro'y berayotgan xodisalarni ongida aks ettirishi katta o'rin tutadi. Aynan o'smirlik davri bola qalbida kim bilandir sirlashish, kimnidir o'ziga eng yaqin kishi sifatida tan olish, uni ruhiyatida kechayotgan barcha o'zgarishlardan vofiq etish istagi va

ehtiyojini uygʻotadi. Birinchi marta “doʻstlik”, “muhabbat”, “sevgi” tushunchalari ham aynan shu davrda paydo boʻladi. Shuning uchun ham yetuklik va keksalik davridagi kishilar ham oʻsmirlik va oʻspirinlik yillarini eng begʻubor, jozibali va yoqimli sifatida xotirlaydilar.

Bu taraqqiyot davri attraksiya deb atalmish xissiyotning paydo boʻlishi uchun eng maqbul davrdir. **Attraksiya** (lot. *attrahere* - yoqtirish, oʻziga jalb etish) - *bu bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabati asosida yoqishi va yoqtirishi, oʻzaro moyillikni tushuntiruvchi emotsional hisdir*. Bu bir odamda boshqa bir odamga nisbatan shakllanadigan ijtimoiy usatnovkaning bir koʻrinishi boʻlib, simpatiya - yoqtirishdan tortib, to sevgi muhabbat kabi chuqur emotsional bogʻliqlik ham shu xis asosida paydo boʻladi. Ijtimoiy psixologiyada ushbu hissiyotning asl sabablari ijtimoiy motivlar - sheriklarning bevosita bitta makon va zamonda ekanliklari, ularning tez - tez uchrashib turishlari, uchrashuvlar tezligi, suhbatdoshlar oʻrtasidagi masofa, hissiyotlarning tarbiyalanganligi kabi omillar taʼsirida paydo boʻlishi va uning kechish mexanizmlari oʻrganiladi. Tadqiqotlar bu kabi emotsional munosabatlar aynan balogʻat yoshi arafasida rivojlanishini isbot qilgan. Shunisi ahamiyatliki, attraksiyaning namoyon boʻlishi, uning kuchi va mazmuni oʻsmir - yoshning shaxs sifatida oʻzini idrok qilishi, oʻz - oʻzini hurmat qilishi va oʻzgalarga nisbatan munosabatlarda toqatliroq boʻlishiga bevosita taʼsir koʻrsatar ekan. Shuning uchun ham ana shu davrda oʻsmir va oʻspirin atrofida u yoqtirgan va uni yoqtiradigan odamlarning boʻlishi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlib, uning aksi bola ruhiy azoblanishining sabablaridan hisoblanadi.

Doʻstlik. Oʻsmirlik va oʻspirinlik yoshida paydo boʻladigan barcha muammolarni yechish va u bilan oʻrtoqlashish uchun bolaga doʻst kerak. Psixolog tili bilan aytganda, doʻst - bu “alter - Ego”, yaʼni ikkinchi “Men” boʻlib, u oʻsha paytdagi “Men” ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barcha dardu - xasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga toʻkib soladi. Doʻstlikning boshqa intim, emotsional xissiyotlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari oʻrtasida boʻladi va doʻstlar odatda 2 kishi, ayrim xollarda 3-4 kishi boʻlishi mumkin.

Doʻstlikning ham koʻzlagan *maqsadlari* boʻladi: u amaliy, ish - faoliyat bilan bogʻliq, sof emotsional (yaʼni, muloqot ehtiyojlarini qondirish), ratsional (intelektual muammolarni xal qilishga asoslangan), ahloqiy (oʻzaro insoniy sifatlarni takomillashtirishga xizmat qiluvchi) boʻlishi mumkin. Doʻstlikning asosiy sharti - *oʻzaro bir - birini tushunish*. Shu shart boʻlmasa, doʻstlik haqida gap boʻlishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish boʻlsa, doʻstlar gap - soʻzsiz ham qiliqlar, yuz ifodasi, yurish - turishga qarab ham bir - birlarini tushunib olaveradilar.

Ikki jins vakillari oʻrtasida ham doʻstlik boʻlishi mumkin, faqat u koʻpincha tanishuv bilan sevgi - muhabbat oʻrtasidagi oraliqni toʻldirishga xizmat qiladi. Doʻstlarga xos boʻlgan sifatlarga bir - birini ayash, gʻamhurlik qilish, ishonch, shaxsiy muammolarga befarq boʻlmaslik, qoʻllab - quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularning ardoqlanishi doʻstlikning uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Doʻsti yoʻq oʻsmir yoki oʻspirin oʻzini

juda baxtsiz, nochor hisoblaydi. Ayniqsa, agar do'sti xoinlik qilsa, uning kutishlariga zid ish qilsa, bu holat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham har bir yosh o'z do'stini hafa qilib qo'ymaslik, uning ko'ngliga qarab ish qilishga xarakat qiladi. Agar ilk o'spirinlikda do'stlik mazmunan ancha yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, yosh o'tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatiga aylanib boradi.

TEST SAVOLLARI

1. *Badiiy tipga xos kishi xususiyatlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?*
 2. Psixik faoliyatda birinchi signal dominant yoki yetakchi bo'lsa;
 3. Signallar signali ustun bo'lsa;
 4. Birinchi va ikkinchi signallar teng kuchli ifodalansa;
 5. Hech qaysi signal xususiyatlari namoyon etilmasa.
2. *Iste'dod va qobiliyatlar yig'indisi majmuini o'zida aks ettirgan shaxs qanday ataladi?*
 1. G'ayratli shaxs;
 2. Iqtidorli shaxs;
 3. Intellektual shaxs;
 4. Shijoatli shaxs.
3. *Maxsus qobiliyatlar bilan bog'liq faoliyat turlariga qaysilar kiradi?*
 1. Rassom, musiqachi, tashkilotchi;
 2. Uchuvchi, shoir, dramaturg;
 3. O'qituvchi, iqtisodchi, haykaltarosh;
 4. Tadbirkor, loyihachi, dizayner.
4. *Badiiy tipga mansub odamlar...:*
 1. Jonli tasavvur obrazlarining yorqinligi bilan namoyon bo'ladi;
 2. Taassurotining boyligi bilan namoyon bo'ladi;
 3. Tasavvur obrazlari va taassurotlarining kuchsizligi bilan namoyon bo'ladi;
 4. 1 va 2 javoblar to'g'ri.
5. *Inson layoqatining rivojlanib qobiliyatga aylanishida uning qaysi psixologik xususiyatlari asosiy omil hisoblanadi?*
 1. Ko'nikmalar;
 2. Qiziqishlar;
 3. Malakalar;
 4. Bilimlar.
6. *Qobiliyatlarning asosida nima turadi?*
 1. Iste'dod;
 2. Layoqat;
 3. Talant;
 4. Qiziqish.
7. *Individual farqlanish sifatleri qaysi yilda aniqlangan?*
 1. 1880 yil;
 2. 1865 yil;
 3. 1910 yil;
 4. 1872 yil.

8. *Qobiliyatlar qanday holatlarda namoyon bo'ladi?*

1. Bajariladigan ish hajmida namoyon bo'ladi;
2. Ma'lum faoliyatni amalga oshirish dinamikasida namoyon bo'ladi;
3. Faoliyatni amalga oshirish paytidagi kayfiyatda namoyon bo'ladi;
4. Barcha javoblar to'g'ri.

9. *Qobiliyatlar bu:*

1. Ijtimoiy-psixologik xususiyat;
2. Individual-psixologik xususiyat;
3. Intellektual xususiyat;
4. Emotsional-psixologik xususiyat.

10. *Temperament so'zining ma'nosi:*

1. Muvozanat;
2. Bir-biriga moslik;
3. Qismlarning maqbul nisbati;
4. Hatti-harakatning namoyon bo'lishi.

11. *Talant so'zi to'g'ri talqin etilgan javob.*

1. Qiziquvchanlik;
2. Qobiliyatlar rivojlanishining yuqori darajasi;
3. Ma'lum faoliyatni sifatli bajarish imkoniyati;
4. Bilim va malakalar majmuasi.

12. *Temperament – bu...?*

1. Dinamik xususiyatlar xarakteristikasi;
2. Emotsionallik darajasi;
3. Skeptik qarashlar majmuasi;
4. Konformlikning namoyon bo'lishi.

13. *Inson xarakteri qachondan shakllana boshlaydi?*

1. Inson hayotning dastlabki kunlaridan boshlab;
2. Uch yoshdan boshlab;
3. Bir yoshdan boshlab;
4. 2 va 3 - javoblar to'g'ri.

14. *Bola xarakterida ijobiy xislatlar shakllanishi uchun qulay bo'lgan yosh davrini belgilang.*

1. 1-2 yoshdan 10-12 yoshgacha;
2. 1-2 yoshdan 5 yoshgacha;
3. 2-3 yoshdan 9-10 yoshgacha.
4. 3-4 yoshdan 10-12 yoshgacha.

15. *Kishi xarakteridagi rad qilib bo'lmas ma'lumotlarni uning...*

1. Pasport ma'lumotlari aks ettiradi;
2. Yuz tuzilishi aks ettiradi;
3. Erkin harakatlari aks ettiradi;
4. Ongli xulq-atvori aks ettiradi.

16. Iste'dod bu...:

1. Qiziqishlar natijasidir;
2. Qobiliyatlar majmuasidir;
3. Motivatsiyaning namoyon bo'lishidir.
4. Barcha javoblar to'g'ri.

17. Gippokrat fikricha, temperament namoyon bo'lishi nimalarga bog'liq?

1. Insonning hayot tarzi va iqlim sharoitlariga bog'liq;
2. Insonning faoliyat turiga bog'liq;
3. Insonning qiziqishlariga bog'liq;
4. Inson yashaydigan ijtimoiy muhitga bog'liq.

18. Nerv jarayonlarining asosiy xossalari?

1. Kuch, muvozanatlilik, harakatchanlik;
2. Intiluvchanlik, qo'zg'aluvchanlik, motivatsiya;
3. Qiziquvchanlik, hozirjavoblik, apatiya;
4. Xayrixohlik, loqaydlik, tashabbuskorlik.

19. Nerv jarayonlarining kuchi – bu...

1. Nerv to'qimalari va yaxlit nerv sistemasining ish qobiliyati ko'rsatkichidir;
2. Nerv to'qimalari orasidagi muvozanatdir;
3. Retseptorlar faoliyatining natijasidir;
4. 2 va 3 javoblar to'g'ri.

207. Layoqatlar muammosini o'rgangan taniqli olimlar.

1. P.I.Zinchenko, B.F.Lomov; A.A.Smirnov;
2. G.S.Kostyuk, A.G.Kovalev, V.N.Myasishev;
3. A.V.Brushlinskiy, A.M.Matyushkin, Ya.A.Ponomarev;
4. B.G.Ananev, A.A.Bodalev, S.L.Rubinshteyn.

21. Sangvinik temperamentli kishi qaysi xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi?

1. Kuchli, muvozanatlashmagan nerv faoliyatiga ega;
2. Kuchli, muvozanatlashgan nerv faoliyatiga ega;
3. Kuchli, inert nerv faoliyatiga ega;
4. Kuchsiz nerv faoliyatiga ega.

22. Flegmatik temperamentli kishi qaysi xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi?

1. Kuchli, muvozanatlashmagan nerv faoliyatiga ega;
2. Kuchli, muvozanatlashgan nerv faoliyatiga ega;
3. Kuchli, inert nerv faoliyatiga ega;

4. Kuchsiz nerv faoliyatiga ega.

23. *Melanxolik temperamentli kishi qaysi xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi?*

1. Kuchli, muvozanatlashmagan nerv faoliyatiga ega;
2. Kuchli, muvozanatlashgan nerv faoliyatiga ega;
3. Kuchli, inert nerv faoliyatiga ega;
4. Kuchsiz nerv faoliyatiga ega.

24. *Flegmatik temperament asosida qanday yo'nalishdagi faoliyat turi bilan shug'ullanishga moyillik yotadi?*

1. Harakatli jismoniy faoliyat;
2. Kam harakat talab etadigan jismoniy faoliyat;
3. Aqliy faoliyat;
4. Sovuqqonlik.

25. *Inson xarakteri uning hayot tarziga ta'sir etadimi?*

1. Ta'sir etadi;
2. Ta'sir etmaydi.

26. *Harakatchanlik, o'zgaruvchan hayot sharoitlariga tez moslasha olish imkoniyatiga ega bo'lgan temperament vakilini belgilang.*

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

27. *O'z harakatlarida vazminlik, muvozanatlilik, qat'iyatni namoyon etuvchi temperament vakilini belgilang.*

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

28. *O'z harakatlarida kuchli emotsionallik, tez ta'sirlanuvchanlik xususiyatlarini namoyon etuvchi temperament vakilini belgilang.*

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

29. *Assotsiatsiya – bu...*

1. Bir yoki bir necha psixik jarayonlar orasidagi qonuniyatli bog'lanish;
2. Xotira jarayoni natijasi;
3. Barcha javoblar to'g'ri.

30. *Shaxs ijodi namoyon bo'lishining oliy darajasi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan.*

1. Inertlik;
2. Geniallik;
3. Debillik;
4. Ideallik.

31. *IQ - ushbu belgi ta'rifi qaysi javobda to'g'ri ifodalangan.*

1. Aql – zakovat koeffitsienti;
2. Parametrlar bilan normal taqsimlangan, bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan tasodifiy kattaliklar kvadratiga bo'ysunadigan taqsimot guruhi;
3. Tasodifiy kattalik taqsimotining asosiy tiplaridan biri;
4. 2 va 3 javoblar to'g'ri.

32. *Qobiliyatlar – bu...*

1. Ijtimoiy-psixologik xususiyat;
2. Individual-psixologik xususiyat;
3. Emotsional-psixologik xususiyat;
4. Barcha javoblar to'g'ri.

33. *Psixik jarayonlarda individual ritm va temp; sezgilar, irodaviy harakatlar kuchining barqaror darajasi namoyon etilishi nimani ko'rsatadi?*

1. Tafakkur jarayoni imkoniyatlarini;
2. Temperament xossalarini;
3. Ixtiyorsiz reaksiyalarni;
4. Xotiradagi individual farqlarni.

34. *Temperament xossalarining bir-biri bilan qonuniyatli bog'langan turlicha ko'rinishlari qanday ataladi?*

1. Xarakterning namoyon bo'lishi;
2. Temperament tiplari;
3. Psixik rivojlanish darajasi;
4. Qo'zg'aluvchanlik.

350. *Harakatchan, tashqi voqea-hodisalarga nisbatan tez munosabat bildiradigan, omadsizlik va ko'ngil xiraliklaridan tez chiqib keta oladigan tip vakili.*

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

36. *Shiddatli, tez qo'zg'aluvchan, ishga butun vujudi bilan berilib ketish qobiliyatiga ega, biroq muvozanatlashmagan, hissiyotlarga tez berilib ketadigan, kayfiyati tez o'zgarib turadigan tip vakili.*

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

37. Kichik omadsizliklardan ham kayfiyati tez tushib ketadigan, ko'ngli nozik, tashqi olamga nisbatan ma'lum darajada befarq qaraydigan tip vakili.

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

38. Barqaror intilishlarga, nisbatan o'zgarmas kayfiyatga ega, kechinmalari tashqi tomondan uncha ham bilinmaydigan tip vakili.

1. Flegmatik;
2. Xolerik;
3. Sangvinik;
4. Melanxolik.

39. Insonning temperamentiga yuqori talablar qo'yadigan kasblar ham bormi?

1. Yo'q;
2. Ha;

40. Maxsus sharoitlarda, maxsus apparatura qo'llanib amalga oshiriladigan tajriba usuli.

1. Tabiiy eksperiment;
2. Laboratoriya eksperimenti;
3. Psixologik trening;
4. Psixologik modellashtirish.